

Վանո Միրադեղյան

«Երկիր: Ցպահանջ...»

Երկիր: Ցպահանջ...

պատմվածք, ակնարկ, պոեմ

1. Ափսոս էր երեխան

Երբ մարդը ժամանակ ունեցավ ու ետ նայեց, տեսավ, որ անցյալը սուզվում է մոռացության մեջ: «Չի կարող պատահել»,— եղավ առաջին միտքը: Ամեն անգամ, երբ հրնթացս մի հայացք էր ձգել անցյալին եւ շտապ վերադարձել առօրյային, տպավորվել էր, թե այնտեղ ամեն ինչ կարգին է: Որ այնտեղ, հիշողության դարանում օրերի ընթացքը տպված է անկորուստ, եւ միայն ժամանակ է պետք՝ պատկերաշարքը մտովի շարժման մեջ դնելու համար: Բայց ահա ժամանակ ունեցավ եւ տեսավ, որ կյանքը իր հետքերը մի ծայրից ջնջում է:

«Ի՛նչ վիրավորական է»,— մտածեց մարդը: Այլեւս հասկանալի էր, անդունդը առջեւում չէ, որի եզրին ընդհատվում է կյանքը: Որ մահը դարանակալ չի սպասում առջեւը՝ մի տեղ, այլ հուշիկ, գոյության հետքերը ջնջելով՝ գալիս է թիկունքից եւ երբ հասավ քեզ, առջեւում ոչինչ չի լինելու: Եվ ոչ էլ անցյալում, որ ափսոսաւ: Եվ, այնուամենայնիվ, ափսոս էր այդ կյանքը: Ափսոս էր այդպես մանրամասնորեն ապրել ու մատնել մոռացության: Ափսոս էր այդ երեխան: Խավարող հիշողության մեջ կայծկլտացող այդ լույս երեխայի պատկերն էր ափսոս, որ անիմանալի է ինչպես՝ լուծվեց այս մռայլ կազմի մեջ — ինքը անէացավ՝ անհասկանալի է երբ: «Գրողը տանի քո անհավես մարմինը»,— դառնացավ մենակ մարդը:

— Ի՛նչ լավ էր, այն երեխան չգիտեր քո գոյության մասին:

Եվ զգույշ, որպեսզի մարմնի մեջ մի տեղ մի ջիլ ցավոտ ձիգ չտա, զգույշ եւ ուշադիր վեր կացավ՝ իր համար սուրճ դնելու: Հիմա ինքը պիտի խնձոր կլպելիս լիներ: Կամ որդու հեծանիվը սարքելիս պիտի լիներ: Կամ նման այլ բաներ, որ տանը անում են 50-ից հետո: Այնինչ, հիմա իր ողջ կենսագործունեությունը ուղղված էր սեփական անձը սպասարկելուն: Եվ ամեն մի գործողություն եթե ոչ անիմաստ, գոնե ձանձրալի էր: Կլպած, կտրտած ու բոլորեքյան ափսեի մեջ շարած խնձորի համից ուրախացող չկար,

հեծանիվը արագ գործի գցող հոր ձեռքի հմտությունով հպարտացող չկար, եւ նա դարձել էր ինքն իր ջանքերի սպառողը, ինքն իրեն գնահատողը՝ սալաթի համուհոտի հարցում, նույնիսկ ինքն իր ունկնդիրը, որովհետեւ սկսել էր ինքն իր հետ խոսել: Երեք հարյուր քայլի վրա պետք է լիներ ծովը, որի ո՛չ շունչն էր զգացվում, ո՛չ ձայնն էր լսվում, որովհետեւ ծովը քաղաքից կտրում էր գիշերցերեկ շառաչող մայրուղին:

Մայրուղուն կպած մի հարկանի տներով ավանը ցերեկը կարծես չէր ապրում: Մարդիկ դրսում էին լինում միայն հույժ անհրաժեշտության բերումով, իսկ մայրամուտից հետո երեխաներին քշում էին տները, որովհետեւ արեւածագից շատ առաջ սկսում էր տապը, իսկ երեխաները պիտի առնեին իրենց քունը եւ դպրոց գնային: Տունը կարծես թե բարեխիղճ էր կառուցված եւ հնարավորին չափ մեկուսացված էր աշխարհից, բայց մողեսի ձագերը ծակուծուկ գտնում, սողոսկում էին զովի այդ դրախտը, որտեղ մարդը մենակ տերուտնօրեն էր՝ պատերով, առաստաղով հանդերձ անհասկանալիորեն ահռելի մի տարածքի, որտեղ օրվա տապից կարող էր շունչ քաշել միլիոն մողես: Բայց մողեսների բախտը չէր բերել, որովհետեւ կենվորը զգվում էր սողուններից եւ առհասարակ լպրծուն բաներից: Նա մինչեւ քսան տարեկան դառնալը նույնիսկ մակարոն չէր կերել (իսկ բրինձ չէր ուտում, որովհետեւ մեծ եղբայրը չէր ուտում), եւ երբ տնեցիները ճաշի էին նստում, մայրը ամեն անգամ հոգապահուստ մի բան գտնում էր նրա համար:

Իսկ խաշի հանդեպ զգվանքը հաղթահարեց կամքի գերագույն լարումով: Բայց դա, երեւի, անխուսափելի էր, որովհետեւ խաշը ոչ միայն հնարավորություն էր տալիս կիրակի առավոտ վաղ հավաքվել ընկերներով, այլեւ արարողություններից զուրկ հայ կյանքում խաշ ուտելը միակ ամբողջական արարողությունն է, որ կապված չէ հուղարկավորության, ցեղասպանության եւ այլ արհավիրքների հետ: Այդ ժամանակ էլ սովորեց օղի խմել: Թե այլ հարավցիներ ինչու են օղի խմում, չհասկացավ, բայց ինքը օղի սկսեց խմել՝ խաշի հանդեպ զգվանքը հաղթահարելու համար: Թեեւ օղի խմելն էլ մի առանձին զգվանք էր: Իսկ փորոտիքը, այնուամենայնիվ, ափսեից հանում էր միշտ, ինչպես մինչ այդ սոխն էր հանել:

...Պարզվեց, որ հեռուստացույցի էկրանից պոկ չգալու մարդկային կարողությունը անսահման է: Նայել լինում էր գրեթե անընդհատ՝ օրուգիշեր եւ շաբաթներ շարունակ, նաեւ բազմոցի մեջ ննջելարթնանալով, եւ հայտնի չէր՝ դա կրերի ծուլլանմեղ

ապուշությամբ, թե՛ ներսում դավադիր պրկվող մի լար հանկարծ կճայթի: Մտածելու ընդունակությունը կորցնել պետք չէր ամեն պարագայում: Իսկ գրելը մտածելու լավագույն ձևն է: Նման դեպքերում առաջին միտքը, որ գալիս է չնչին երկրի պաշտոնագրկված գեներալի գլուխը, հավատարմության ու դավաճանության, հեղափոխության ու հակահեղափոխության հավերժ թեման է: Բայց այնքան ժամանակ չէր անցել, որ քաղաքականության թողած խորշանքը անցած լիներ, այնքան էլ թարմ չէին տպավորությունները, որ վիրավորվածությունը ձգտեր ժայթքելու: Նաեւ այդքան անխելք չէր, որ մտածեր, թե իր կյանքի օրինակը մեկնումեկին դաս կլինի:

Պատմությունը ե՞րբ է մեկնումեկին դաս եղել, որ այսուհետեւ ինչոր մեկի համար լինի: Ամեն ոք, ամեն սերունդ իր անկապտելի իրավունքն է համարում սեփական սխալների վրա սովորելը եւ այդ իրավունքից օգտվում է առավելագույնս ագրեսիվ: Եվ երբ բավականաչափ սխալված է լինում, որպեսզի կարողանա դաս քաղել սեփական սխալներից, գալիս է հաջորդ սերնդի սխալվելու ժամանակը: Ելքը անպաճույճ օրագրությունն էր: Չորս պատերի մեջ անցկացրած աննման օրերի նկարագրությունը գերադասելի էր թվում, քան աննկատելիորեն բարձրաձայն մտածելուն անցնելը, ինչի նշանները երեւում էին: Մնում էր հեռու վանել օրագիր պահող տասնչորս տարեկան աղջկա պատկերը: Այդ պատկերը հուշում էր սենտիմենտով ցելս դառնալու վտանգը, ինչը ոչնչով լավ չէր վաղաժամ զառամախտից: Որոնք, գուցե, նույն երեւույթի երկու դրսեւորումներն էին: Բայց ահա գրիչը երկար ժամանակ չէր նստում ձեռքին:

Երեւի այդպես եղել էր առաջին անգամ սափրվելիս: Այդպես հաստատ լինում է տեւական հիվանդությունից հետո շապիկի կոճակները կոճկելիս: Երբ տարին տարվա վրա սուրճը դնում են օգնականները, գրում են օգնականները, զենքը յուզում են, հեռախոսը լիցքավորում են... Հարկադիր պորտաբույծի այդ առօրյայում գրելուց մնում է մակագրելը, մտածելուց՝ այլոց մտքերին հավանություն տալը կամ չտալը, իսկ մնացած բաներից՝ միայն այն, ինչ չեն անում ուրիշի ներկայությամբ նույնիսկ օրուգիշեր թիկնագործով շրջապատված գեներալները: Եվ երբ մարդը վերջնականապես մնում է մենակ, երկար ժամանակ չի կարողանում հասկանալ՝ դա ծերությունի՞ց է, թե՞ անբանության վարժվելուց: Այդպես շփոթված է լինում դպրոցականը ամառային արձակուրդներից հետո: Թե՛ գրիչը չի նստում ձեռքին, թե՛ չի կենտրոնանում թելադրության վրա: Իսկ դասատուն բութ է ու չի հասկանում, որ թելադրության

փոխարեն երեխային պետք է շարադրությունով, աստիճանաբար ամռան օրերից ետ քերել դասարան:

...Սուրճը այս անգամ էլ թափվեց: Մեկեռուն նայում էր սրճեփի բերանին, նույնիսկ երկու քայլ չարեց գավաթը ողողելու համար, բայց փրփուրի բարձրանալը չնկատեց: Խնդիրը հիմա այն էր՝ անմիջապես մաքրի՞, քանի դեռ թափվածքը չի չորացել տաքացած էմալի վրա, թե՞ մնա սուրճ խմելուց հետո: Հետոյին մնալը ժամանակ էր խլելու: «Իսկ ժամանակիդ ի՞նչ է եղել», - հեզնեց Մենակը: Ժամանակ առ ժամանակ բեռնատարի մի հոնդյուն, մարդատարի մի շշակ հիշեցնում էր, որ տան պատերից դուրս, այնուամենայնիվ, ինչոր կյանք կա: Այդ կյանքի գոյությունը հիշեցնում էր, մեկ էլ, ճնճղուկների ձայնը մայրամուտից հետո: Որտե՞ղ են ճնճղուկները թաքնվում ցերեկը անստվեր այս երկրում: Ինքը ինչքան պիտի ապրի այս երկրում, որ արմավենու ստվերը համարի ստվեր, եւ ճնճղուկների ճովողյունը արմավենու սաղարթների մեջ հնչի համոզիչ: Ավելի համոզիչ կլիներ կաշաղակի գոյությունը: Կամ ավելի բազմերանգ մի բանի: Իսկ ճնճղուկը պատկերանում է վաղ գարնան հալոցքի ջրերի մեջ ցայվելիս:

Եվ եթե ծառի գոյությունը անխուսափելի է այդ պատկերի մեջ, ծառը պիտի ուռի լինի կամ ծիրանի ծառ՝ խոնավ շիվերը բողբոջելու խոստումով մզացած: Եվ եթե հալոցքի ջրերում ձմռան անսնունդ օրերին նիհարած, բայց գարնան վրա առույզի եկած ճնճղուկը կա, հնարավոր չէ, որ կողքը չհայտնվի փողքերը քշտած ու սանդալները բոբիկ ոտքերին, ճիպոտը ձեռքին, չփչփոցով ճնճղուկներին հալածող երեխան: «Արդյո՞ք քո որդին քո կորցրած մանկության որոնումը չէ», — զգուշորեն, եռման սուրճի առաջին կումը անելու նման մտածեց Մենակը: Հիմա սուրճը պետք էր խնամքով տեղափոխել աշխատասենյակ - այդպես անվանել էր երկու սենյակներից մեկը, որտեղ չէր քնում: Մոխրամանը վերցնի՞ հետը, թե՞ կվերադառնա... Բայց վերցրեց հետը: Իհարկե, շտապելու տեղ չունեի, բայց եթե ողջ կյանքում շարժումներդ արդյունավետ դարձնելուն ես վարժվել, դա անհնար է փոխել, թեկուզեւ օրդ անվերջանալի լինի, եւ ժամանակդ՝ անսահման: Այդպես էլ չսովորեց սուրճը ափսեով խոհանոցից տեղափոխել սենյակ: Ափսեին դրած թափում էր: Եվ երբ մի քանի տարի առաջ կռահեց, որ պետք է բաժակը առանձին պահել, ափսեն՝ առանձին, արդեն ուշ էր:

Նաեւ վիրավորական էր այդքան ուշ հասկանալը: Նույնքան վիրավորվեց իր համար ու հպարտացավ որդու համար, երբ տեսավ՝ ինչպես էր դեռ վեցամյա որդին օձառում մի

ձեռքը՝ ուղղանկյուն օճառը մի ավի մեջ պտտեցնելով: Այդ տարիքում, երբ մի կյանք է վատնվում կոշիկի քուղերը կապել սովորելու վրա, դժվար է մտածել, թե մի տեղ մեկ անգամ տեսել—սովորել էր: Բարեբախտաբար, ինչ—ինչ հմտություններ կապիկից դեռ մնացել են մարդու մեջ եւ եթե մեր մեջ չեն դրսևորվում, մեզնով փոխանցվում են մեր երեխաներին: Մի խոսքով, եթե սուրճը չէր մատուցվում, խմում էր առանց ավսեի: Բայց այն դեպքում, երբ պահը ներքուստ հանդիսավոր էր թվում, վերադառնում էր խոհանոց՝ ավսեն բաժակին հասցնելու: Միաժամանակ փոխում էր մոխրամանը: «Եվ եթե այդպես է,— մտածեց Մենակը՝ առանց հեռուստացույցի պատկերը ընկալելու,— եթե քո երեխան քո կորցրած մանկության որոնումն է, ապա ի՞նչ էր քո մանկությունը, եթե ոչ ծնողիդ որոնումը իր սեփական մանկության...»:

...Ծխախոտը կպցրեց ֆիլտրով ծայրից: Միալ կպցնելիս առաջին ռեակցիան այն էր լինում, որ ծխախոտը արագ շուռ էր տալիս եւ հալված ֆիլտրով վառում լեզուն: Հետեւյալ շարժումով միայն ծխախոտը նետում էր մոխրամանի մեջ: Այդ բանի հետ արդեն հաշտվել էր: «Այդ դեպքում ո՞րն է քո հատվածը այդ շղթայում: Ե՞րբ է երեխան ձերբազատվում ծնողից: Մեծանալով՝ ինչքա՞ն: Կռահելով ի՞նչ»: Արդյո՞ք ամեն նոր երեխայով ծնվում են նորից, փորձում են վերհիշել մի տարիք, երբ մահվան մասին նույնքան պատկերացում ունեն, որքան՝ կյանքի, այսինքն՝ ոչ մի... Կյանքի անվերջանալիության զգացողության կարճ մի շրջան, որը գուցե կարիք ունի վերստին, շարունակաբար խաղարկվելու՝ որպես իսկական վարկածը չափահաս մարդու արդեն կարծես թե չեղած կյանքի... Չեղած, որովհետեւ կյանքը այնտեղ էր, որտեղ չկար մահվան գիտակցումը: Հետո զարմանալիորեն եկավ մահվան գոյության գիտակցումը, անմիջապես էլ սարսափը՝ անհասկանալիի հանդեպ, հետո՝ տարակուսանքը, բայց՝ ինչո՞ւ:

Եվ այնուհետեւ դա եղավ ոչ թե կյանք, որ էր մինչեւ Առաջին Սարսափի Պահը, այլ մահին խաբս տալու հնարքների մի երկար ընթացք: Այլ անդուլ ստորաքարշություն Աստծո առաջ: Սուրճը դառը թվաց: Առավել դառը, քան անշաքար սուրճը պիտի լիներ: Արժեր մի կտոր շաքարով քաղցրացնել օրը, վերջին հաշվով նոր շաքաթ էր սկսվում: Անցած տասնմեկ ամիսների օրերի հաջորդականության մեջ միայն այն էր տեղի ունենում, որ շաքաթը սկսվում, շաքաթը վերջանում էր: Չհաշված, որ օրը լուսանում — օրը մթնում էր: Բայց անկախ այն բանից՝ օրը ուշ կմթնի, թե շուտ կլուսանա, անկախ

այն քանից՝ լուսինը կբոլորի, թե՛ ոչ, ժամանակի հոգեմաշ ընթացք կոտորակող արհեստական շեշտեր են հարկավոր: Օրը՝ առաջին բաժակ սուրճից հետո, շաբաթ օրը կիրակիից առաջ, թեթեւ երեքշաբթին՝ ծանր երկուշաբթի օրվանից հետո...

Երկրի ձգողականությունը բավարար է մարդու կանգուն պահելու համար, բայց բավարար չէ հոգեկան հավասարակշռությունը պահպանելու համար՝ ժամանակի անբեկբեկ ընթացքի մեջ: Մարդը չի կարող ժամանակի ձյութե հոսքի մեջ լռած հոսել ու ծեփվել տիեզերքի անհունությանը: «Գոհացիր սուրճիդ այս պահի համով», - ինքն իրեն խորհուրդ տվեց Մենակը: Պետք է վայելել այն զգացողությունը, որ այսօր նույն սուրճից ես խմում, ինչ խմել ես տասնհինգ տարի առաջ: Չի բացառվում, որ վաղուց արդեն դա նույն սուրճը չէ, հնարավոր է, որ համն է արդեն ուրիշ, բայց համի հիշողությունը ասում է՝ նույնն է: Չի բացառվում նաեւ, որ եթե երբեւէ կորսվի անգամ համի զգացողությունը, համի հիշողությունը թույլ չի տա կռահել այդ մասին: Հնարավոր է անգամ, որ երբ մահը մոտ լինի, ապրելու սովորությամբ թույլ չի տալու կռահել այդ մասին: Ամեն անգամ խոհանոցի պատուհանից դուրս նայելը խիզախություն է: Իսկ դուրսը անշարժ արմավենին էր՝ հարեւանի բակում, եւ՝ իր տան պարսպի կուրացուցիչ ճերմակ պատը: Այս ճերմակությունը ինչի՞ համար է: Արեւից երկնքին նայել չի լինում, ծովը կուրացնում է առավել անգութ, ցամաքային այս համատարած ճերմակը մի՞թե նրա համար է, որ տառապանքը կատարյալ լինի: Ծովի մոտիկությունը ոչնչով չէր զգացվում: Հարավային ծովը անապատի շարունակությունն է հեղուկ վիճակում: Դեռ պիտի շնորհակալ լինել ծովին, որ չի խաշում ձկներին ու շաքտում ամփ:

...Անապատի անողորմ աստված, դու հո լավ գիտես, որ այստեղ պիտի ծնվեր Փրկչի առասպելը: Այստեղ պիտի ծլեր Դրախտի հույսը, որովհետեւ կլոր տարին ցերեկը դժոխք է, եւ մութը, որ սառը գույնի էր լինելու, տաք է դժոխքի կալեկարասի նման, եւ օդի շարժումը ոչ թե քամի է, այլ կրակի բոցերի պես լիզում է մարդու մարմինը: Այստեղ չէր կարող հավատը մոլեռանդ չլինել, որովհետեւ երկրային դժոխքից փրկվելու այլ միջոց չկա՝ մոլեգնորեն փրկություն հայցելուց եւ փրկությանը մոլեռանդորեն հավատալուց բացի: Եվ չէր կարող փրկիչը մարդու տեսքով չլինել, քանի որ ավագուտներում եւ ապառաժների մեջ օգտակար ու ապավեն բան չկա, որը տոտեմի դեր ստանձնելու պիտանի լիներ: Ուղտին չի կարելի ուտել, հեծնել եւ

հավատալ միաժամանակ: Եվ պաշտամունքի առարկան մնում էր էլի մարդակերպը, որը, սակայն, ծնված պիտի լիներ մեզ նման անօգնական:

Եվ չիմանար ճանապարհը այն մյուս, իսկական կյանքի: Իսկական, որովհետեւ այս մեկը կարծես թե չստացվեց: Չստացվեց, որովհետեւ չգոյության հակառակը չի կարող տառապանքը լինել: Ոչ ոք իր կամքով չի եկել այս աշխարհ անգոյությունից, եւ ուրեմն կյանքը չի կարող պատիժ լինել, որովհետեւ պատիժ չի հասնում անմեղին: Ոչ ոք իր կամքով չի եկել, հետեւաբար, նրա համար չի եկել, որ գնալը լինի ցավագնորեն գիտակցելի: Վերջին հաշվով, կյանքը այնպիսի գին է, որի դիմաց բնությունը չէր կարող հատուցել նենգությամբ: Անցումը դեպի անէություն, ամենաքիչը, պիտի լինի չգիտակցված, ինչպես չի գիտակցվել ծնունդը: Հակառակը կլիներ անտրամաբանական: Հյուլե առ հյուլե տրամաբանված տիեզերական գոյության այս ընթացքի մեջ անտրամաբանական այդ պահը չի կարող լինել: Գոյության վերջի գիտակցում չի կարող լինել, որովհետեւ չի կարող լինել վերջին պահի գիտակցումը: Վերջին պահի գիտակցումը բացառվում է, որովհետեւ դրան պիտի նախորդի նախավերջին պահի զգացողությունը: Բայց ամբողջ հարցն այն է, որ հենց այդ պահի ընկալումն է անհնար, որովհետեւ ոչ ոք մինչեւ վերջ չի հավատալու վերջին պահի անխուսափելիությանը: «Պիտի որ չհավատա»,—ցածրաձայն ասաց Մենակը: Այդ օրերից մի օրը նա քնից կտրուկ արթնացավ ու հասկացավ, որ նախորդ պահին սիրտը մի երկվայրկյան դադար էր առել: Եվ հասկացավ, որ այդպես է լինում: Դադարը, ժամանակավոր թե հավերժ, չեն զգում: Զգում են դադարից վերադառնալը: Ինչպես ուշաթափությունից ետ գալն են զգում եւ չեն զգում գնալը:

2000-2001թթ.

2. Միջանցքի սիրունները (հատված)

Մենք արդեն այն տարիքում էինք, երբ մեր ջահել ընկերները ամուսնանում էին մեր ավագ ընկերների դուստրերի հետ: Չէր անցնում նախադեպից մեզ պատած խուճապը: Մենք դա ոտնձգություն էինք համարում ընկերության դեմ: Չէինք ընկալում, որ մեծի ու փոքրի նրանց ընկերությունը միջնորդված էր, փաստորեն, մեզնով: Ըստ էության,

նրանց միջեւ եղածը դժվար էր ընկերություն համարել, բայց մեջտեղը կայինք մենք ու համոզված էինք, որ չի հասնում:

Մենք վտանգված էինք տեսնում բնության կարգը, համենայնդեպս, մեր շրջապատում փայփայած վարքը, որը բացառում էր ընկերոջ կնոջ աչքերի մեջ նայել, երկիմաստ նայել ընկերոջ քրոջը ու ծուռ նայել ընկերոջ երեխային: Եթե մեծագործությունների ժամանակ չէր, որ հրաշքներ գործեինք մեր մերձավորների համար, եւ կյանքն էլ հեքիաթ չէր, որ երկնքից աստղեր վար բերեինք մեր դուստրերի ճակատն ու բախտը զարդարելու համար, — գոնե այսքան բան կարող էինք անել՝ մեր տանն ու մեր շրջապատում նրանց հարամ շնչից զերծ պահելու ընդունակ էինք: Խուճապը չէր անցնում, այնինչ մեր ներքին ձայնը մեզ հուշում էր, որ մեր տներում, մեր հոգատար շնչի տակ արագորեն աճող մեր սիրուն զավակները ուրոր է մեզ դուրս են մղելու մեր կյանքի ժամանակի հետուսանողական, հետամուսնական այն հատվածից, որտեղ հազիվհազ հարմարվելիաստատվել էինք եւ որը համարում էինք մեր եթե ոչ հավիտենական, գոնե տեւական մի հանգրվան, որը այնքա՛ն մոտ էր մեր երեխաների մանկությանը եւ այնքա՛ն հեռու ծերությունից ու մահից: Եվ արդեն զիտակցելով մեր դիրքի խախտությունը, սկսեցինք վտանգի դեմն առնել հասուն տղամարդու ձեռքի տակ եղած ամենայն ինչով, ժամանակի դեմ ընդվզելու միջոցների ողջ զինանոցով փողկապով, փողով, սպորտով, ավտոյովքանով, հրապուրվելով ու սիրահարվելով, ամեն բան վերստին սկսելու վատթարագույն ձեւով՝ նոր ամուսնությամբ... Ջանալով փոխել իրերի այն ընթացքը, որ ստացվել էր, իբր, անարդարացիորեն՝ մեզանից անկախ պատճառով, նույնիսկ հակառակ մեր լավ հայր ու ամուսին լինելու սրտառուչ երազանքին: Վերջին մենամարտը տեղի էր ունեցել հարյուր տարի առաջ, եւ աքլորանալու այդ միջոցին էլ փոխարինում էր բակի երեխաների սազական անկանոն ու անչար ձեռնակոծիվը, — ճիշտ է, գնալով հազվադեպ դարձող: Մեր սերնդի գրասեր պառավ կանանց քույրաբար անհանգստացած ախուվախը, մեր շուրջը հաճող գեշուհի բանաստեղծների մեզանով հիացած ու տագնապած տեսքը մեզ վերադարձնում էին «ելման սեղաններին», եւ մեր խմածը մեր քթից գալիս էր, որովհետեւ թե՛ ամոթ էր եւ թե՛ ափսոս, որ մեր կորովի բացառիկ այս պոռթկումն էլ չարժանացավ ավելի լավ հանդիսատեսի, քան բեղերով բանաստեղծուհիներն էին եւ մեր ուսանողական տարիների արդեն պառաված՝ միջանցքի սիրունները, ովքեր այն ժամանակ, մինչ մենք

երրորդ կուրս կհասնեինք, հասցրել էին մի երես ամուսնանալու, գնում էին երկրորդ շրջանով՝ հարեւանցի բարեւելով ու մեր բարեւը առնելով: Այնին, մենք նորնոր հարմարվում էինք քաղաքի կենտրոնին:

Մայրաքաղաքի այդ տոնական կյանքից այլևս երբեք չկտրվելու վճռականությամբ լեցուն, — մենք՝ արվարձաններից, գյուղերից ու մանր քաղաքներից եկածներս, թոշակի, հանրակացարանի, պահակության հարց էինք լուծում, բավարարվում էինք հպանցիկ սիրահարությամբ ու թեթեւ սիրախաղով եւ մեր տղայական սկիզբը հա՛փլուզվող մեր կամքի բռան մեջ տառացիորեն սեղմած՝ սերտում էինք դասի նվազագույնը, դնում էինք մեր ապագայի հիմքը՝ մեր խելքի, մեր ծնողների կարողության չափով: Միջանցքներում մեզ հունից հանում էին լսարաններ չմտնող սիրունները, ընթերցասրահներում գրքերի վրա կենտրոնանալ չէին թողնում հազվադեպ ուսումնասեր գեղեցկուհիները, բայց մենք հասկանում էինք, որ առաջին քննաշրջանը պիտի հաղթահարենք: Հանրակացարանների մեր հարկերում մեզ սուրճ, մուրաբայով թեյ, երբեմն էլ տապակած կարտոֆիլ էին հրամցնում գյուղերից ու մանր քաղաքներից հետներս բերած՝ արեւահարվածվտիտ կամ կարմրաթուշաղիլի ուսումնաստենչ մեր աղջիկները: Իհարկե, սիրահարություններ լինում էին: Կային նաեւ աչքաբաց զույգեր, որ բանը արագ հասցնում էին աբորտի, ինչը անմիջապէս հայտնի էր դառնում ուսանողական թաղամասին՝ մանրամասնորեն. ովքեր էին, որտեղից, որ սենյակից, քանի ամսական էր: Բայց հիմնականում դասական երաժշտություն ու «Բիթլզ» էինք լսում, իսկ ով հաջողացրել էր «Հիսուս Քրիստոսը սուպերաստղ» ռոք օպերան լսել մի տեղ, մի քանի շշից հետո սկսում էր մեղեդին պատմել: Պարում էինք հանրակացարանի սենյակի չափերին խիստ հարմար տանգո, խմում էինք կարմիր «Գառնի» ու սպիտակ «Մեդրաձոր», քնում էինք անհանգիստ քնով, արթնանում՝ լուսաբացի ցողը ռունգերին առած ցլիկների նման առույգ ու գեղեցիկ, եւ հանրակացարանների բլուրներից անհամբեր իջնում էինք քաղաք:

Իսկ նրանք լսարան չէին մտնում: Նրանք համալսարան էին գալիս միջանցքներում երեւալու համար: Ճեմում էին միջանցքներում, նստում էին սուրճ խմելու կենտրոնական զույգ սրճարաններից այն մեկում, որը մոտ էր կանանց զուգարանին: Երկրորդ հարկի այդ կենտրոնական ֆոյեն համալսարանի անցուղարձի խաչմերուկն էր, միաժամանակ գլխավոր դահլիճի ճեմասրահը՝ ժողովների ու համերգների,

այլեւայլ նշանակալից երեկոների ժամանակ, նաեւ ժամադրավայր էր թեւային շենքերում սովորող ու աշխատող ժողովրդի համար, եւ, բնականաբար, այդ ֆոյեն սպասարկող զույգ սրճարաններում մեկական կակտուս կար դրված թաղարի մեջ: Տպավորությունը փչացնող միակ բանը նրբերշիկ խաշող սարքի գոլորշին էր, բայց դրա հետ անհնար էր չհաշտվել, որովհետեւ այդ արտոնյալ տեղը միակ տաք բանը խաշած նրբերշիկն էր: Ուսանողները իրենց տաք ճաշը ուտում էին իրենց թեւաշենքերի մառանահարկերի ճաշարաններում: Երկվորյակ կակտուսների զույգ այդ սրճարանները տարբերվում էին հաճախորդի կազմով: Այն, որ տղամարդկանց զուգարանի ու պատմության ֆակուլտետի կողմն էր, այդտեղ նստում, դանդաղ ծամում էին պատմության, իրավաբանության, տնտեսագիտական (որ կանանց զուգարանի կողմն էր) ֆակուլտետների դասախոսներն ու միջին ադմինիստրացիան, իսկ այս մեկում թեթեւ նախաճաշում, սուրճ ու տոմատի հյութ էին տեւականորեն խմում պակաս պաշտոնական ֆակուլտետների ժողովուրդը, միջանցքի սիրունները, նրանցով շահագրգիռ դրսի ջահելները եւ մենք, որ այստեղի անյուղ երշիկն ու տապակած—սառը թոքը գերադասում էինք ֆիզիկայի ֆակուլտետի ճաշարանի առողջարար ջրալի ճաշից: «Ազատ բարքերի» այդ սրճարանից, այնուամենայնից, աղջիկները դուրս էին գալիս ծխելու կողքի զուգարանում: Մեզ փող էր պետք, գրողը տանի: Փող պետք էր թեկուզեւ կողքի սեղաններին ամբողջ ժամանակ նստած լինելու համար: Մեր գիտակցությանը դեռ չէր հասել, որ մեր բաժին սիրունները դեռ սովորում են դպրոցի 9րդ, 10րդ դասարաններում, եւ համառորեն մեզ պահում էինք նրանց մոտերքում:

Իսկ փող հնարավոր էր աշխատել միայն դասերի հաշվին: Քնելու հաշվին վատ էր ստացվում. պահակապետը գալիս բռնում էր քնած: Ինչ էին այդպես ստուգում ու պահպանում... Շենք էր, դուռը ներսի կողպում քնում էինք կեսգիշերից հետո: Տանելու բան լիներ, աշխատողներն իրենք կտանեին եւ այն էլ՝ օրը ցերեկով: Գիշերը այդ երկրում, առհասարակ, բան չէին գողանում, եթե չհաշվենք դեռահասների այգիները ասպատակելը՝ անքնությունից, եւ հազվադեպ անասնագողությունը, որ ավելի շատ սպորտային կիրք էր կամ երեկոյան գյուղամիջում կնքած գրագի հետեւանք: Հիմնավորապես գողանում էին ցերեկը: Եվ միայն նրանք, ովքեր տնօրինում էին: Նույնիսկ պահպանողներին հերթը չէր հասնում: Մանրամունք բաներ գործարանների ու

պահեստապետերի բակերից թոցնում էր գիշերապահ միլիցիան, բայց իր թափով դա ավելի նման էր երեխեքի՝ այգիներից միրգուպտուղ թոցնելուն։ Այսպես հիմնավորապես միառժամանակ գողանալուց հետո, վաղօրոք հաստատված ժամանակակարգով, ստուգումների նախօրեին հրկիզում էին համազգային ունեցվածքի կուտակման վայրերը, որ փոքր բնակավայրերում պահեստ էր կոչվում, մեծերում՝ բազա կամ գործարանի պատրաստի արտադրանքի հրապարակ։ Արտակարգ հանձնաժողովը արձանագրությունով եղածը համարում էր չեղած, շինությունները նորոգում էին, լցնում էին նորից, եւ սկիզբ էր առնում նոր «հաշվետու շրջանը» մինչեւ նոր ստուգում կամ նոր աղետ։ Եվ առաջին քարտուղարից սկսած մինչեւ այդ գողությունից մաս չունեցող ժողովուրդը գոհ էին, որ երկիրը կես դարում կառավարանից վերածվել է կանոնավոր ավագակառքի։ Եվ ուրեմն, ցերեկային գողության խստագույն կանոնակարգված լինելը տեղ չէր թողնում ինքնագործունեության եւ գիշերային արկածախնդրության։ Եվ մեր ջահել, օրվա տպավորություններից ջլատված մարմինները պահակի մեր պրոֆեսիոնալ խղճի հետ հաշտ ու ոտուժոց քուն էր մտնում կեսգիշերից հետո։ Եթե բնության այդ քաղցր պարտադրանքին ընդդիմանալ չէր լինում բանակում, այստեղ դիմադրելը լրիվ անիմաստ էր։ Քնում էինք պոստում։ Չէր քնում նա, ով հիվանդ էր կամ ով ցավոտում էր ժամապահ կարգվելով։ Կամ վախից ցնորվում էր չորս ժամով։

Ամենագոգոնները փամփուշտը մտցնում էին փամփշտակալը, ձգանը ապահովիչից հանում եւ կոպերը փակում մեկ բոպետով... Դե, մեկ բոպեն ինչքան որ տեւեց։ Մեկ էլ ահագանգը ոտքի էր հանում պահակատունը... Իսկ քնաթաթախ կրակելու պատճառ միշտ կար։ Սառնամանիքից կծկված սկզբնական անտառում կեչու ճյուղը ճաքում էր ճիշտ ավտոմատի կենտ կրակոցի նման։ Եվ ինչպես հանկարծ զարթնած երեխան է ձեռքը հապճեպ գցում բարձի տակ պահած խաղալիքին, այդպես քնահարամ նորակոչիկն է կառչում ձգանից։ Մինչ սրանք բթանում ու վարժվում էին զենքին, գալիս էր նոր հրաձիգների գորակոչի շրջանը։ Երկիրը Ֆինլանդիայից մինչեւ Կորեա պատված էր մի քանի կիլոմետր լայնքով ամայի սահմանային գոտով։ Այդ գրեթե անմարդաբնակ գոտին պսակված էր բուն արգելագոտով՝ բազմաշերտ ճայթող - պայթող խճճող, հազարավոր կիլոմետրեր չընդհատվող պողպատե մետաղալարերի գալարներով ու խրճերով, էլեկտրական լարումով օժտված փշալարերով, դեպի երկրի ներս ընկած

մասում դգոտներով, խրամատներով, գաղտնապոստերով, շրջիկ պարեկախմբերով ու շներով... Բայց գլուխգործոցը Բարենցի ծովից մինչև Խաղաղ օվկիանոս ձգվող, միայն Մեւ եւ Կասպից ծովերով ընդհատվող, 8 մետր լայնքով (չափը այն ժամանակ էր ընտրված, երբ թռիչք երկարության աշխարհի համաշխարհային ռեկորդը 7 մետրի չէր հասել) հողաշերտն էր, որը շաբաթական երկու անգամ փխրեցվում, մշակվում էր այն հաշվով, որ ոչ մի ծիլ չաճի: Այսպես լայնքն ու երկայնքը բազմապատկելով՝ ստացվում էր Ավստրիայի տարածքի չափ վարած, մշակած ու անպտուղ հող: Իհարկե, այդ չափից պիտի հանել սահմանի լեռնային մասերը, բայց արժե գումարել այն, որ հարթավայրերում սահմանները անցնում են գետահովիտների՝ երկրի ամենաարգավանդ հողերով: Եվ միլիոն զինվոր ու 100 հազար շուն օրը երեք անգամ կերակրվում ու խնամվում էին հանուն այն բանի, որ այդ հողի վրա ծիլ չաճի եւ ոտնահետք չլինի: Ահա այդ երկրի ներսում որեւէ քաղաք, որ ուներ թեկուզ մեկ հատ «պետական նշանակության օբյեկտ», այդ քաղաքը փակ էր երկրի մնացյալ բնակչության համար: Այդ քաղաքի մուտքերին ժամապահներ չէին կանգնում, բայց շրջակայքի ժողովուրդը ծնված օրից գիտեր, որ այնտեղ ոտք դնել չարժե, եթե չես ուզում ապագադ խորտակել: Այդ քաղաքի այդ գործարանը իր հերթին պահպանվում էր պետական սահմանի նույն ռեժիմով՝ միայն արգելագոտու ժամապահների աշտարակներն էին ցածր, եւ հակատանկային խրամատներ չկային: Փոխարենը՝ այդ քաղաքգործարանի արտադրաշենքերի մուտքերին ավտոմատներով զինվորներ էին կանգնած: Առանձին հարկեր ու արտադրամասեր կային, որ զինվորները հսկում էին դաշույնով: Այսինքն, շենք մտնողների մեջ էլ արտոնություն ունեցողներ կային:

Ահա այս աստիճանի պահպանվող երկրի ներսում քնելը մեղք չէր զինվորի համար: Բայց ամռանը մժղունքի երեսից քնել չէր լինում անգամ պահակատան ննջարանում: Գործարանը 40 տարի առաջ հիմնադրել էին այնպիսի մի տեղ, որ թե՛ մայրաքաղաքին մոտ լինի, թե՛ առավելագույնս մեկուսի այլ բնակավայրերից, եւ ստացվել էր ուղիղ ճահիճների սրտում: Ճահճուտը, իբր, չորացրել էին, հիմնադրել էին այդ գործարանը, գործարանի շուրջ՝ քաղաքը, քաղաքին կից՝ այլ գործարաններ, եւ 200 հազարանոց քաղաքի բնակիչները ծնվում, ապրում, թաղվում էին ճահիճների մեջ: Տեղաբնակները իրենց կյանքը թեթեւացնում էին գործարաններում օգտագործվող սպիրտով, իսկ մենք մեր քունը առնում էինք մժղունքի խրախճանքի շրջանից հետո: Եվ, բնականաբար, ողջ

ձմեռ, նույնիսկ դրսի սառնամանիքին, մեր քունը տանում էր: Մենք ազնվորեն պայքարում էինք նիրհի դեմ: Կամքի գերագույն լարումով մեր աչքերը փորձում էինք պահել բաց... Բայց ինչ կարող է անել կամքը, երբ մարդուս կոպերը թուջե կափարիչի ծանրությամբ խփվում են աշխարհի, պարտքի զգացման, նույնիսկ վախի զգացումի վրա: Վերջին հաշվով, քուն էինք մտնում բաց աչքերով: Կոպերը իջնում էին արդեն քնելուց հետո: Բանակում հեշտ էր: Կողքի պոստից զանգում էին ստուգման ժամանակ, պահակատնից պարբերաբար զանգում էին, որ խոր չքնենք: Իսկ այստեղ բանակի համերաշխությունը չկար, եւ պահակապետը պարբերաբար բռնում էր քնած: Պահակակետը շան բնից տարբերվում էր նրանով, որ թախտ ու հեռախոս կար, բայց տեղը կենտրոն տեղ էր եւ քանի որ բակը դարպասով էր՝ նրանք, ովքեր մոտերքում սիրուհի ունեին, ավտոն պահ էին տալիս մինչեւ լուսաբաց եւ տալիս՝ մեկերկու ռուբլի: Ամիսը գալիս էր աշխատավարձի չափ: Եթե թոշակ էլ տային... Բայց թոշակի հարցը սկզբունքային էր:

Գիտական կոմունիզմի անալի գիրքը բացելը մեր շրջապատում ընդունված չէր: Թեեւ անցել էին այն ժամանակները, երբ կոմունիզմին վերաբերող ամեն խոսք լսարանը մատնում էր չարագուշակ լռության, մեր Բաղայանը շարունակում էր լսարան մտնել շրթունքները աններում սեղմած: Միջանցքերում նրանք, այդ ամբիոնի դասախոսները, նույնիսկ կատակում էին իրար մեջ (երեւի յուրովի), բայց լսարան մտնելիս դեմքներին էին քաշում մարքսիզմի ահաբեկիչ դիմակը եւ մեզ մի տասը ըռպե, իրոք, մատնում էին շփոթության: Մենք արագ ուշքի էինք գալիս եւ դասախոսությունը վերածում մասխարության, բայց նա մարքսիզմի իր էշը անմոռունքում էր առաջ եւ չէր վիրավորվում, երեւի համարելով, որ իր վիրավորվելը ցույց տալով՝ կխոստովանի, որ վիրավորել են մարքսիզմը... իր ներկայությամբ: Այդ վարժվածությունը, թերեւս, այն ժամանակներից էր գալիս, երբ մի փսլնքոտ ուսանողի մատնագրով պրոֆեսորներ էին գնադակահարում: Երբ հարկ էր լինում ամեն վայրկյան ապացուցել, թե ով ավելի է նվիրված երկրի առաջին դահիճին, ինչը, վերջին հաշվով, բերել էր մի համատարած մրցակցության, որի էությունն այն էր, որ ամեն ոք պիտի ապացուցեր, որ ինքն է ավելի բուր: Հիմար ձեւանալը չէր փրկում, որովհետեւ աքսորում էին նաեւ գյուղի գժերին: Այդ ամբողջ ժամանակ մեզ հարց էր տանջում, — ինչպե՞ս են գոյանում գիտական կոմունիզմի դասախոսները այս նոր ժամանակներում: Ի՞նչ խմորից են նրանք եւ

ինչպե՞ս են նրանց ջոկում: Երեւի թե դա ինչոր չափով պարզվեր, երբ Բաղայանը հանձնարարություն ստանար մեր ու զուգահեռ կուրսերից ամբիոնին համալրում գտնելու: Իսկ հանձնարարությունն նա կստանար, որովհետեւ նաղդ փող չէր վերցնում ու, հավանաբար, կասկածվում էր, որ ընդունակ է փող չվերցնելը չարաշահելու եւ կուսժողովին բերանը բացելու վերցնողների մասին: Խնդիրը այն չէր, թե վախենում էին մերկացվելուց: Տեղում, ուսմանով մեկին խեղդելու եւ հացից զրկելու գիտությունը կատարելագործված էր մի քանի սերնդի փորձով: Վերելը ինքը թույլ կտար հոշոտել կարգազանցին, բայց, այ, չէր կարելի թույլ տալ, որ բանը դրան հասնի: Բաղայանը նաղդով չէր վերցնում, բայց թույլ էր տալիս, որ ուսանողի ծնողները բանման բերեն տուն՝ գիշերով: Շատ տարիներ առաջ, առաջին մի քանի անգամը դիմադրեց ու վրդովվեց, բայց շուտով հասկացավ, որ ավելի անգլխացավանք կլինի սուսուփուս վերցնել բերածը, քան աղմուկ սարքել շշուկը արձագանքի վերածող՝ մուտք կոչվող հորում: Եվ հանձնարարեց, որ այդ բաներով զբաղվի ասիստենտը, նախօրոք պայմանավորվելով: Հատկապես, եթե երեխան այնքան բուրժ էր լինում, որ երրորդ անգամից «բավարար» չստանար: Եվ այսպես, ասիստենտ ընտրելու դյուրությունը այն է, որ ընտրվում է դասընթացը ավարտելու արդյունքի հիման վրա, երբ կուրսը կիսված է լինում: Քննություններով չանցածները մինչեւ ուսման ավարտը կփորձեն վերաքննություններով անցնել: Նրանցից ոմանք առաջին փորձից կանցնեն՝ դեկանի պնդումով, նույնսիկ բարձր գնահատականի արժանացող կլինի (ինքը չնշանակի, քննողին կփոխեն՝ նա կնշանակի), կտրվողներից մեկը այդ ընթացքում կոմերիտմիության քարտուղար կդառնա, մյուսը կուսակցության շարքերը կընդունվի ու «գերազանցիկ» կդառնան ընդմիջտ, հետո դրանք ասպիրանտուրա կընդունվեն՝ չեն ընդունվի, իրենց չեն հարցնելու, դա պարտկոմիբանի լիմիտին է: Խոսքը, այս դեպքում, չարքաշ ասիստենտի մասին է, որը մի 8-10 տարի կվազվզի տան ու ամբիոնի հոգսերով, ուսանողների մեկերկու սերնդի աչքը կսովորի նրա գոյությանը ֆակուլտետում եւ մի օր էլ կսկսի ինքնուրույն դասավանդել: Միառժամանակ հետո ինչոր մեկն էլ կսկսի նրա կողքով վազվզել միջանցքներում: Ուրեմն, ասիստենտ պետք է ընտրել լավագույն կեսից: Այդ խմբի աղջիկներին դնում ենք մի կողմ, անկախ այն բանից, որ աղջիկների սերտելու ջանասիրությունը մի գլուխ բարձր է: Բարձր է, թե ցածր՝ օր ծերության տանը թե ամբիոնում անհամ խոսակցությունների տեղիք պետք չէ տալ, մանավանդ որ, պարտկոմը կանանց ընտրությունը չի քաջալերում: Մնա՞ց կեսի կեսը: Այդ թվից երեք

չորսի հոգի չեն էլ դիտարկվում ընդհանրապես: Դասերից ուշանում են, ծամոն են ծամում դասամիջոցին, մեկը հարց է տալիս Լենինի սիրուհու մասին, մյուսը աչքերը քաց քնում է ու չի խոստովանում, որ քնած էր... Մնաց երեք հոգի: Իրականում Բադալյանի համակրանքը Վալերի կողմն էր: Բանակում ծառայել էր, քայլում էր հաստատ, մազերը առատ էր, բայց կարճ կտրած, գլուխը մեծ էր ու խոստումնալի: Ակնհայտ էր, որ երեխա ժամանակ մոզիների հետ քյալլա է տվել ու չի ընկրկել: Մի վատ սովորություն ուներ, որ դասերի ժամանակ մի գլուխ հորանջում էր՝ ձայնեղ ու ավր բերանին տանում ուշացած: Ավելի ուշացած մեկումեջ ասում էր՝ «ներողություն»: Եթե ավր բերանին տանելու այդ անիմաստ շարժումը չլիներ, կարելի կլիներ վարժեցնել, որ անի ժամանակին, բայց արդեն ուշ էր: Մյուս երկուսին ներկայացնել չարժե, որովհետեւ Բադալյանը ընտրելու էր Վալերին: Հորանջելը կանցնի: Կմեծանա, տան հոգսից քունը կփախչի: Կամ կինը կսովորեցնի ավր ժամանակին բերանին տանել: Կինը մեծ ուժ է: Չորս տարի Վալերի դեմը առնելու ոչ մի հնար չկար: Չորս տարի շարունակ ամեն անգամ փոշտում էր ուղիղ լիքը մոխրամանի մեջ: Եթե անգամ մեզնից մեկնումեկը նախազգուշաբար մոխրամանը հեռացրած էր լինում, Վալերը դարձյալ անակնկալի էր բերում, որովհետեւ ուտելով կամ կարդալով տարված՝ մոխրամանը մեքենայորեն դեմը քաշած էր լինում:

Բայց հինգերորդ կուրսում հրաշք պատահեց: Երբ ամուսնանալուց մի քանի շաբաթ հետո մեզ հրավիրեց իր վարձով տուն, մենք ապշած մնացինք: Սեղանին Վալերի մոխրամանն էր դրված: Վերելը սիգարետի տրամագծով անցքերով, թռչող ավսեի նման մի բան: Բայց իսկական մոխրաման էր: Որտեղի՞ց էր այդ կինը գտել այդ մոխրամանը: Բայց դա շատ ուշ է լինելու: Իսկ մինչ այդ մեր ուշքն ու միտքը լինելու է միջանցքի սիրունների հետ: Պետք չէր ուրանալ, հետները, պատահում էր, սուրճ էինք խմում: Պատահում էր, խմբովի ուղեկցում էինք մինչեւ խաչմերուկ: Կամ՝ մի քանի շաբաթ: Կամ՝ մինչեւ ամուսնություն... Այո, նրանք մեզ ժամանակ չտվեցին բացվելու: Չսպասեցին, որ մեր գրվածքները տպագրվեն թերթերում, ներկա չեղան մեր քննական սխրանքներին, չտեսան ոնց ենք հրավիրված հեղինակություններ խորտակում համալսարանական երեկոներին... Սակայն կոփվում էինք: Եվ սկսեցինք մեր առօրյան կազմակերպել նրանց բացակայության պայմաններում: Նրանց գոյության կարճատեւ հրավառությունը մեր կյանքում տեղավորեցինք դպրոցական տարիներին բռնկող

հրապուրանքների շարքում, փիլիսոփայաբար ըմբռնելու գործում գնացինք ավելի խորը եւ նրանց համարեցինք մեր նույր գգացմունքներին, գեղեցիկը գնահատելու մեր բնածին կարողությանը անարժան: Բայց նրանք վերադառնալու էին: Տարիներ հետո՝ իրենց մանկահասակ երեխաների ձեռքը բռնած, մի քանի անգամ ամուսնանալուց եւ մի տասնյակ սիրավեպերից հետո վերադառնալու էին, որ ախպերություն անեն մեզ հետ: Մեզնից հիշաչարները նրանց կանգառ են ուղեկցելու պարտք ու պահանջ չունեցողի ընդգծված ներողամտությամբ: Դա դեռ վերաբերմունքի փուլն էր: Հետո գալու է անտարբեր քաղաքավարության շրջանը՝ առանց ընդգծումի ու շեշտի: Իսկ մեզնից ներողամիտները նրանց երեխաներին դպրոցից երբեմն բերելու են մեզ մոտ, սրճարան, լինելու է, որ ձանձրացողներին տանելու են դեմի այգու կարուսել, նույնիսկ ընկերություն են անելու նրանց նախկին ամուսինների հետ՝ գրեթե անկեղծ, գրեթե առանց խանդի, արդեն ներած լինելու թե՛ նրանց, թե՛ միջանցքի սիրուններին եւ թե՛ սիրո ամենատես Աստծուն, որը ամեն ինչ տեսավ, բայց այդպես էլ մատը մատին չխփեց անշահախնդիր սիրո հաղթանակի համար:

2000-2001թթ.

3. Դեսանտ Սալոնիկում

Քաղաքում պետական գաղտնիքը առաջինը լրբերը իմացան: Երբ լրբերի կռահումը համոզմունքը դարձավ, ոստիկանապետը զեկուցեց քաղքապետին: Քաղաքապետը վիրավորվեց: Նա համոզված էր, որ նման նշանակալից դեպքի մասին կառավարությունը իրեն տեղյակ չի պահել սոսկ այն պատճառով, որ ինքը պառլամենտական մեծամասնության կուսակցությունից չէ: Քաղաքապետի վրդովմունքի մասին խոսում էին նույն լրբերը բարերում: Նա նույնիսկ մտադրված է եղել, ասում էին, հարցը քննարկել սոցուժերի տեղական ակտիվիստների հետ, բայց ազգային անվտանգության քաղաքի պատասխանատուն, ըստ լրբերի, խորհուրդ չի տվել: Մեր քաղաքի լրբերը քաղաքականությանը չէին խառնվում, ինչոր մի տեղով զգալով, որ դա կխփի գործին, բայց քաղաքապետին սիրում էին քույրաբար:

Բացի այն, որ քաղաքապետը լեզվանի տղա էր ու լավ էր հագնվում, նաև դեմ էր պոռնկությունը լեզալացնելուն: Սոցիալիստի նրա դիրքորոշում մոտ էր լրբերի

աշխատավոր հոգուն: Անհասկանալի էր՝ ինչ էին ուզում նրանք, ովքեր կոչ էին անում պոռնկատուն բացել: Եվ ավելորդ է ասել, որ ոստիկանապետը նույնպես դեմ էր: Մի խոսքով, լրբերը մարդկայնորեն հասկանում էին քաղաքապետին, բայց պետական գաղտնիքը քննարկման առարկա չդարձնելու հարցում անվտանգության ու ապահովության մարմինների կողմն էին: Իրոք. ի՞նչ կուսակցական կողմնակալության մասին է խոսքը, եթե զորքերի առաջիկա դեսանտի մասին կառավարությունում անգամ քչերը գիտեին: Քանի դեռ բանից տեղյակ էին միայն նախագահն ու արտգործնախարարը, երկրում հանդարտություն էր տիրում: Երբ պաշտպանության նախարարը թռավ Ալյանսի մայրաքաղաք, լուրջ թերթեր նայող էլիտար լրբերը թեթևակի աշխուժացան, բայց դեռ ապաստում էին. պարզ չէր, թե զորքերը որ նավահանգստում կիջնեն:

Հարցը կառավարությունում պիտի քննարկվեր, երբ դեսանտային նավերը մտնեին Միջերկրական ծով: Իսկ մինչ այդ անվտանգության ու ներքին գործերի նախարարները հրանհանգ ստացան հատուկ ուշադրություն դարձնել երկու նավահանգստային քաղաքների բնակչության հակապատերազմական տրամադրությունների վրա: Հենց այդ պահից էլ, պարզվեց, մայրաքաղաքի էլիտար լրբերը սկսել են տեղեր պատվիրել Սալոնիկի հյուրանոցներում: Իսկ Սալոնիկի թանկերը շարժվեցին հյուսիս, զորքի անցնելիք ճանապարհով, դեպի մեր քաղաք: Երբ մեր քաղաքում հյուրանոցները սկսեցին թանկանալ, քաղաքիս՝ մեր չափով թանկ լրբերը սկզբում անհանգստացան, անհանգստությունը փոխանցվեց երեք աստղանի հյուրանոցի աղջիկներին... Քաղաքի ոստիկանությունը դեռ բանից անտեղյակ էր: Բայց երբ աշխուժացան հինգդուարանոց աղջիկները, ոստիկանությունը կռահեց և քաղաքի ջոջերն էլ հասկացան, որ զորքերը ավի են իջնելու Սալոնիկում և անցնելու են, բնականաբար, մեր քաղաքով: Լրբերի խուճապը կարճ տևեց: Ի տարբերություն այլոց, պոռնոհամքարությունը ավելի է հարմարված շուկայական հարաբերություններին և պակաս է կախված խուճապի շնորհիվ հիերարխիայի ավանդապահության: Ոչ մի տեղ ապրանքն ու գինը այնպիսի հեշտ ու առանց բարդության չեն գտնում իրար, ինչպես մարդկային գործունեության այս ոլորտում:

Այս ոլորտում այնպես չի լինում, որ Լառնակայում լցրած օդին սաղացնեն Մոսկվայի "Ստոլիչնու" տեղ, Բելգրադում լցրած շոտլանդականը առնես Սոֆիայի առաջակարգ

խանութում, կամ ծխես Բուխարեստի ետնախորշերում տպագրած "Դավիդոֆֆի" տուփերով ինչոր խոտ: Այստեղ ամեն ապրանք գիտի իր գինն ու իր տեղը, նույնիսկ աշխատելու իր ժամը: Այդ միայն անուշադիր մարդիկ են կարծում, թե բոլոր լրբերը ցերեկները քնում, գիշերը աշխատում են: Ցերեկը քնում են միայն ամենաթանկերը: Որովհետև թանկ վճարող տղամարդիկ ցերեկը քար չեն քաշում և ժամը տասին անկողին չեն մտնում, որպեսզի առավոտ 6ին գնան նավահանգիստ կամ իջնեն ածխահորը: Նաև թանկ վճարող տղամարդիկ բիզնեսից, պետական գործերիցֆանից ազատվում են կեսգիշերին մոտ և, բնականաբար, նրանց բաժին լրբերը արթնանում են մայրամուտից հետո: Արթնանում, ճմլկտվում, դզվումփչվում են մի քանի ժամ, մեկ երկու ժամ էլ պտտվում են ուշ փակվող խանութներում, մինչև գալիս է բազմազբաղ տղամարդկանց ընթրիքի ժամը: Քիչ ավելի ուշ արթնանում են այն լրբերը, որոնց բաժին տղամարդիկ չեն կարող իրենց թույլ տալ տուն գնալ գիշերվա Յից և աշխատանքի ներկայանալ առավոտյան 9ից հետո:

Իսկ ամենաքոսոտները ապրում են բոլորիս ռեժիմով: Եվ մինչև նրանց աստղով քույրերը ամբողջ ցերեկը քուն մտած են լինում խավարոտ ու զով սենյակներում, սրանք քարշ են գալիս դոկերում, դուքաններում, քաղաքային ցանցառ այգու ճեմուղիներում և օրվա վաստակը առնում են ոտքի վրա՝ նրանցից, ովքեր չեն կարող իրենց զրկել քնելուց առաջ իրիկվա հեռուստաֆիլմը նայելու հաճույքից: Լավագույն դեպքում լրբերի այս դասը իրիկվա մի քանի ժամը անց է կացնում հեռուստաֆիլմից ուշացած, բայց "մուննաթի" ժամից առաջ տուն շտապող տղամարդկանց հետ այն պանդոկներում, որտեղ խոհանոցի կողքը մի տեղ մեկերկու "հանգստի սենյակ" է լինում՝ դիվանքազկաթոռ և էժանագին հեռուստացույցով, որը մշտապես աշխատում է, և ձայնն էլ ոչ բարձրանում է, ոչ իջնում: Իհարկե, կարգազանցները լինում են, գեշի ռոմանտիկը, որը մինչև իր տեղը ճանաչելը հյուրի ու սուրճի վրա փող է վատնում ռեստորաններում ու ժամի՝ չգիտես ինչի սպասելով, կամ պատահում է բարկ արևի տակ փողոցներում հովանոցով, բայց մոլոր քայլող թանկանոց ապրանք... Բայց սա չի խաթարում ընդհանուր կարգը: Ուրեմն, երբ զորքերը իջան Սալոնիկում, ամեն ոք արդեն իր տեղում էր. Աթենքի քաջատեղյակ ու քաջասրունք լրբերը՝ Սալոնիկում, Սալոնիկի գյոզալները՝ մեր քաղաքում, իսկ մերոնք գնալու տեղ չունեին, որովհետև երկիրը փոքր էր և զորքերի հետևյալ հանգրվանը դարձյալ մայրաքաղաքն էր՝ մեր

մայրաքաղաքը իր սեփական թանկ, պակաս թանկ ու էժան լրբերով, գումարած Բուլղարիայից պատերազմների առիթով ժամանածները: Այդ մենք չգիտեինք զորքերի տեղաշարժի մանրամասները: Աթենքից եկածները գիտեին: Հետևաբար, իմացան Սալոնիկի լրբերը:

Մեր քաղաք տեղաշարժված Սալոնիկի լրբերից իմացան մեր անվտանգության մարմինները, մարմիններից իմացան մեր թանկերը, մեր թանկերից՝ մեր ոստիկանները, իսկ էժանները՝ իմանայինչիմանային, նրանք տեղաշարժվելու հնարավորություն առանձնապես չունեին: Զորքը իջավ ու լրվեց Սալոնիկում: Թերթերը գրում էին, թե Սալոնիկի սերբերը փակել են զորքերի ճանապահիրը: Նաև գրում էին, թե ուղղափառ հույները չեն ուզում, որ Ալյանսի զորքերը մուսուլման ալբանների պատճառով նեղություն տան նույնքան ուղղափառ սերբերին: Եվ որ դեսանտը ահագին վնաս է հասցրել նավահանգստին: Երևի հարմար տեսնելով առիթը, որ զորքերը անցնելու են նաև Մակեդոնիայով, հունական թերթերը ևս մեկ անգամ կոչ արեցին, որ Մակեդոնիան փոխի իր երկրի անունը: Որ այդ երկրի անունը թող չլինի Մակեդոնիա: Եվ քանի որ Բալկանները մտել էին իրենց տարերքի մեջ, ալբանական ծայրահեղական թերթերը պահանջեցին Հունաստանի հյուսիսարևմտյան շրջանները վերադարձնել Ալբանիային: Եվ որ (մեր մեջ ասած) Մակեդոնիան կարելի է նաև կիսել Բուլղարիայի և Ալբանիայի միջև և այնպես, որ Օխրիդ լեռնային գուլալ լիճը հասնի Ալբանիային: Իրենց հերթին, սերբական թերթերը հիշեցրին թշնամուն. Օխրիդում են ծնվել, ի դեպ, Կիրիլն ու Միֆոդին, իսկ ալբաններին պիտի քոչեցնել ոչ միայն Կոսովոյից, որը սերբերի սրբազան դաշտն է՝ հայերի Ավարայրի նման: Սրբազան, որովհետև այստեղ են վերջնականապես ջախջախվել թուրքական բանակի կողմից 500 տարի առաջ, բայց հո ճակատամարտ են տվել, չեն փախել առանց ճակատամարտ տալու...

Մի խոսքով ալբաններին պիտի քշել նաև Մակեդոնիայից, որովհետև մակեդոնուհիները չեն ծնում, իսկ ալբանուհիները ծնում են անվերահսկելիորեն: Թեպետև տեղն է Մակեդոնիայի իշխանությանը, որը իր սլավոնական տարածքով թույլ է տալիս անցնել քրիստոնյա կոչված զորքերին՝ հարվածելու քրիստոնյա սերբերին՝ մուսուլման ալբանների պատճառով: Եվ ընդհանրապես, խորանում էին սերբական թերթերը, մակեդոնական ազգ գոյություն չունի, նույն սերբերն են, պարզապես չափից ավելի են շփվել բուլղարների հետ: Բուլղարական թերթերը, իհարկե, նեղացան,

որովհետև մակեդոնացիներին իրենք համարում էին ոչ թե սերբ, այլ բուլղարացի լեռնականներ, ուլքեր, պարզապես, ավելի են վայրենացել Տիտոյի պարտիզանական ջոկատներում: Եվ Բուլղարիան թույլ տվեց, որ Ալյանսի օդային ուժերը Բելգրադը ումբակոծելու թռչեն նաև Բուլղարիայի օդային տարածքը կտրելով: Մինչև բազարը թանկանում էր, Սալոնիկի նավահանգստում գորքերի լավելուց անհանգստացած մեր լրբերը պոկվեցին Սալոնիկ: Իհարկե, տեղում չմնացին նաև Սալոնիկից եկածները: Եվ պարզ դարձավ, որ գորքերը մեր քաղաքում կանգ չեն առնելու: Ջորքերը եկան անցան, և ամեն բան ընկավ իր հունը: Աթենքի լրբերը վերադարձան Աթենք, Սալոնիկիներ մնացին Սալոնիկում, մեր քաղաքից գնացածները վերադարձան և հետագա մի քանի օրերին անվտանգության տղերքին շշուկով պատմում էին, որ ոչ մի սերբ էլ չկար գորքերի ճանապարհին, այլ ավարանների մի խումբ նստել էր ճանապարհին՝ զոնտիկների տակ, խմում էր "Պեպսի" ու "Բախի", ուտում էր անհամազգեստ ուստիկանների բերած քյաբաբը, այնինչ գորքերը նավահանգստից դեռ դուրս չէին եկել, գուցե ափ էլ չէին իջել, իսկ սպաները հյուրանոցներում հանգստանում էին կռվից առաջ:

Աղջիկները կարծես թե չէին չափազանցնում, թեև սալոնիկցիների հակամիլիտարիստական ընդվզումը հնչում էր գրեթե համոզիչ: Բանն այն է, որ արդեն հարյուր տարի էր հունական խռովահույզ հոգին հա քշում էր դեպի կոմունիզմի հանդերը, և նույնքան համառությամբ կապիտալիզմի պահապանները ձեռքից գնացող Բալկանների այդ վերջին, ստրատեգիական կտորի կոտորներից բռնած՝ գլուխը խոթում էին բուրժուական լիության մտուրը... Անցած լինի, իհարկե, բայց չէր խանգարի, որ սառը պատերազմի երանելի ժամանակների կարգով մի երկու միլիարդ իջնեն այս առիթով՝ ի լրումն երեկվա բյուջեի, եթե իրենց սպաները 120 դոլար են տալիս հյուրանոգում գիշերելու համար: Սպաները իսկապես ապրում էին "Հիլտոնում", պատմում էին լրբերը: Աթենքից իջած լրբերի դեսանտը նույնպես: Եվ քաշում էին դոլարի առաջին սերը: Աղջիկները խոստովանում էին մեր մարմիններին, որ իրենք հիմնականում բավարարվում էին գերմանական մարկով: Իսկ նավահանգստի վնասները Ալյանսը խոստացավ հատուցել: Ինչպես նաև գեներալ Կլրակը հույներին խոստացել էր, որ Բուլղարիայից ետ՝ Թուրքիա կուղարկի չգիտես ինչի համար թռած եկած ուսումնական վեց ինքնաթիռները և սերբերին Կոստվոյից դուրս շարտելուց հետո

կզինաթափի լկստված ալբաններին: Մնացած հարցերը Աթենքի, Սալոնիկի և մեր քաղաքի աղջիկները լուծել էին իրար մեջ:

4. Երկիր: Ցպահանջ...

Ձմեռ է դուրսը ըստ օրացույցի.

ձյուն է, հալոցք է, թե սառնամանիչք,

ճաղերից այս կողմ ջերմաստիճանը անփոփոխ է —

հարկերում՝ 20,

նկուղում՝ 15:

Նախաճաշից իրիկնահաց,

իրիկնահացից նախաճաշ ընկած միջոցը նույնն է,

ուրբաթի գալը իմացվում է ոլոռի լափից.

Ժամանակից դուրս եմ եմ ծերանում,

Քեզ ժամանակի հոսանքն է տանում՝ հայացքդ ափին,

ցավդ տանեմ:

Աղյուսակապ առաստաղի տակ լամպը հանգչում է,

երբ փչանում է,

չի թարթում անգամ լարման անկումից,

լույսի տա քնում, լույսով զարթնում եմ

եւ պատին դարձած լուսամփոփիդ

նրանկատ շողքն եմ հիշում.

ցավդ տանեմ:

Համայն Ռուսիայի Ստանիչնի պրիստավ

նվաստ մականունով Ալեքսանդրի հիմնած գնդանում

ցաքուցրիվ կանք մի բուռ ընկերներ՝

Հայաստանի սրտից պոկած փերթ.

նույն խոհանոցից կեր ենք ստանում,

նույն միջանցքներն ենք ոտքի տակ տալիս,
սակայն իրարից այնքան ենք հեռու,
ինչքան ջղաձիգ Հայաստանից:

Մի տարվա ազատ կյանքի դիմաց
մի լրիվ կյանքի գին են ուզում,
ուզում են ընդմիջտ վերացած տեսնել
մահապարտ ոգին Ավարայրի,
ոնց կուզենային տասը տիկ հանել
դնեմ դեմը Մայր Հայաստանի,
չլիներ ահը հազար ինն հարյուր ութսունութ թվի Երեւանի:

Ինչ սրընթաց տարին բոլորեց,
ձյան քանի՞ շերտի տակ է փետրվարի ապստամբ ոգին,
ձնհալի հետ կմաքրվեն հրապարակները
ժանգ ու մետաղից,
ծիրանիները կծաղկե՞ն, արդյոք, այս գարնանը
քրտնախաշ օդում գորանոցային Երեւանի:

Ո՞նց ես ապրում երեւանում՝ առանց Վանոյի,
ո՞վ է եփածդ սուրճով հիանում,
ո՞վ է մոտենում հեռախոսին,
որ մի ժամանակ հանգչում էր գոգիդ,
շնչում էր սիրով, խոսում սրտիդ հետ...
Հաշտվիր հետը.
շաբաթ կանցնի, ամիս կանցնի, կանցնի տարի,
առօրյա մի զանգ հանկարծ սիրտդ,
պտղի առաջին զարկի նման, թունդ կհանի, —
եթե ականջդ ձայնի պահես,
եթե սլացիկ, արագ ոտքերդ քեզ
ինձանից տարած չլինեն:

Բայց դու սրտիդ հետ մենակ մնա,
Եթե բարակ է՝ կկտրվի,
կտրվեց՝ շունչն էր, ուրեմն, կարճ, արյունը՝ սակավ,
սակավի համար չեն ավստսում,
Ես իմն ապրեցի, դու քոնը ապրիր,
ցավդ տանեմ:

Երեկ նայեցի հայելու խորքը,
տեսա՝ դեպի վերջն եմ գնում
եւ տեսա քեզ ձմեռային գորշ Երեւանում
մենակ ու սիրուն,
օձիքդ՝ բաց,
գլուխդ՝ բարձր,
շուրթերդ՝ սեղմած, որ լաց չլինես...

Արցունքներիդ ճանապարհ տուր,
որ սիրտդ բացվի,
Ժպտա՝ քաղաքի դեմքը ծաղկի,
բաց ու լույսի մեջ ջահել սերդ
թող Հայաստանի ցավոտ երկնքին
ծիածան կապի,
Հարսնություն արա Երեւանին,
ցավդ տանեմ,

քանզի օրերից աննման մի օր
ես քեզ գտա երջանկության մատույցներում
եւ ընդունեցի՝ ճակատիս գիր,
կարգեցի՝ մերավորներիս քույր,
հռչակեցի օպերայի հարս:
...Երգը վերջացավ,
խցի պատերը տեղը եկան,

հինգ տղամարդ պապանձված են շուրջը սեղանի,
պարզվեց՝ ռադիոն վանդակի մեջ է,
երկաթե դուռը՝ երիցս կողպած,
սիրտ չկա նայելու պատուհանին,
սիրտ չկա գդալը բերան տանելու,
բայց միջանցքում կերի սայլակը առաջ հրեցին,
եւ բանտն սթափվեց ապուշությունից:

Այստեղ թուլանալ չի կարելի.
օրերը հաշվել չի խրախուսվում,
դրսի կյանը մոռանալն է ճիշտ,
աշխարհաթող լինելն է փրկում, —
սա այբուբեն է անագատ կյանքի,
որ հաշտվածները եղբայրաբար
սովորեցնում են շփոթվածներին,
եւ ով կարեցավ գիշերը տեսած երազը հիշել,
ասում են՝ կապրի:

Բայց ես մոռանալ չեմ կարողանում
քեզ, որդուս, Հայաստանը.
քեզ՝ լացակումած,
որդուս՝ մոլոր,
Հայաստանը՝ ավերակ դարձած:
Եվ ո՞նց մոռանամ.
եւ ձեզ ո՞ւմ պահ տամ, սիրելիներս,
երբ Աստված, այպես, մեր մեջքը ջարդեց
մեր ձգված պահին...

Տեսնես ի՞նչ կա Լենինականում,
Սպիտակում ի՞նչ են անում,
փրկվածները ո՞նց են ապրում,

զնացածները տեսնես ո՞ւր հասան,
ո՞վ էր տեսել դասարաններով երկինք համբառնան,
հրեշտակների այսչափ երամներ ո՞ր երկնքում կան,
բացի նզովյալ Հայաստանից:

.....

Ձմեռվա կեսին Մոսկվա քաղաքում
կեսգիշերին անձրեւ է գալիս.
եղանակները ելել են հունից,
աղետաբեր են ժամանակները, —
մենք ու մեր Աստված,
ուշքի եկեք, աղետյալներս,
թոթափվենք թաղից գարնանը հառնող վազի նման,
խչմարենք իրար ու ապավինեք, ձեր ցավը տանեմ,
Դու,
որդիս,
Հայաստանը:

Մոսկվա, Բուտիրյան բանտ

Վերջի սկիզբը

հրապարակագրություն, հրապարակախոսություն, նամակ

1. Խաչակրաց բանակին սպասելիս

Հայր պատմական հայրենիքը գերադասում է իրական հայրենիքից:

Գերադասում է, քանզի պատմական հայրենիքը խնամք չի պահանջում:

Այդ հայրենիքը տուրք չի պահանջում, քրտինք չի պահանջում, պաշտպանության կարիք չունի:

Եվ այդ հայրենիքի հմայքն այն է, որ այնտեղ ապրել պարտադիր չէ:

Եվ հարյուրամյակներ շարունակ մենք մեր հայրենիքը մաամաս դարձնում ենք պատմական հայրենիք ու կապվում նրան հավաքական, չպարտավորեցնող սրտագին սիրով:

Հայր հավաքական գոյությունից վեր է դասում հավաքական սերը առ ոչինչ:

Հարյուրամյակներ շարունակ մաամաս մեր հայրենիքը դարձնելով պատմական, մաս մաս ուժեղացնում ենք մեր հարեւաններին, ուժեղացնելով՝ հռչակում ենք թշնամի, նեղվում ենք թշնամու հարեւանությունից, անիծում ենք մեր իրական հայրենիքի փոքրությունը ու երագում մի հզոր, մի խաչակրաց բանակ, որ դարձյալ կգա ու կանցնի մեր հայրենիքի, մեր պատմական հայրենիքի, մեր հարեւանների վրայով ու այս անգամ, գուցե, հավերժորեն մնա:

2. Առաջին ու վերջին քայլը ազատության ճանապարհին

Համագգային շարժման քաղաքական մեկուսացումը սաստկանում է: Հարվածի սլաքը ուղղված է ժողովրդի սրտին՝ ազգի ինքնություն, արժանապատիվ գոյատևման հնարավորության գաղափարին: Դարեր փայփայած, յոթանասուններկու տարի առաջ երկու տարով հաղթանակած, աչդ երկու տարում ժողովրդին համակող գաղափարը պետք է բնում խեղդվի սա է գերխնդիրը: Հավանաբար կխեղդեն, որովհետև մահացու են բռնել կոմունիստական կուսակցությունը, դաշնակցական կուսակցությունը, անվտանգության կոմիտեն, «Հայ դատ» կուսակցությունը, հին ակադեմիկոսները,

ակադեմիկոսություն տենչացողները, չեղած կազմակերպությունները, անունով բանակները, անգեն վաշտերը, փորձված գրչակները, գավառական արմավուկները, Օպերա տեղափոխված Կոմայգու ֆուտբոլասերները, բուհերի քննությունների դալալները, «Լրաբերում» մարզվող Գալոյանի սաները, զառամյալ տարիքում փետրավորվող «քաղաքագետները»... Այս ինչ պատահեց, որ այսպես շատացան: Կոռնիձոր կռիվ էր՝ չկային, խաղաղվեց՝ ճովողեցին: Գետաշեն կռիվ էր՝ պապանձվեցին, վերջացավ՝ հոխորտացին: Երասխավան մարտ էր գնում սսկվեցին, խաղաղվեց՝ քննարկման դրին...

...Խաղաղ հրապարակի կտրիճներ, պաշտոնական էկրանի ասպետներ, թերթերի էջերի հերոսներ... համազգային ճակատ կազմած՝ հայհոյում են համազգային շարժմանն ու թուրքին: Բացի այն, որ ատելության շուրջ հեշտ է մարդ հավաքել ու գործիչ դառնալ, հիմա չի գործում օրենսգրքի ազգամիջյան թշնամանք հրահրող հողվածը: Հայի համար թույլատրված մի ժամանակամիջոց դա չպիտի գործի, որովհետև քանի դեռ հայը հայհոյում է թուրքին ու թուրքի հավատը, նա իր չծնված երեխայի, իր աշխարհ չեկած սերունդների պորտալարը կապած է պահում Ռուսաստանին: Քաղաքականությունը վեր է օրենքից:

Ամեն տարի ապրիլի 24ին իր թերթերում Եղեռնի մասին Մոսկվայից մի հողված տպագրելու թույլտվություն մուրացող, երեք տարին մեկ այդ իրավունքը կիսատպռատ ստացող հայ ժողովուրդը միանգամից իսլամի հերը անիծելու ռենեսանս ապրեց:

...Չափներդ ճանաչեք, պարոնայք, չափներդ ճանաչեք: Դուք ձեզ ու ժողովրդին կապում եք ռուսական բանակի աբոզին՝ զորքի մսացու անասունի նման: Այսօր Արցախին սպառնում են, որ զորքը կհանեն: Այսօր ձեզ թույլատրվում է հայ ժողովրդին վերջնականապես մեկուսացնել Կովկասում ու Արևելքում, վաղը զորքը հանելու սպառնալիքով կփակեն ձեր չափը չիմացող բերանը (պարզապես կհրամայեն և դուք կպապանձվեք), մյուս օրը զորքը հարկադրաբար կհանեն, եւ ժողովուրդը կմնա մահվան օղակում: Դուք, ճիշտ է, ժամանակին թռած կլինեք Մոսկվա:

Եվ հեռվից՝ Մոսկվայից, Փարիզից, Լոնդոնից անամոթաբար կասեք՝ բա որ ասում էինք Մոսկվային չգրգռենք...

Բանակը կույս աղջիկ չէ, որ նեղացնես հեռանա: Ժողովուրդները հարաբերությունը խնամիների հարաբերություն չէ: Եվ առհասարակ ստրուկի ու տիրոջ հարաբերության մեջ քաղաքականություն չկա: Ստրկատիրոջ բարեհաճությունը կնվաճի ստրկուհին, կնվաճի հարյուր ստրուկից մեկը, դրա համար խելք հարկավոր չէ, անբարոյականությունը բավ է: Պարզապես պետք է մատնիչ լինել: Պետք է ստրկությունը համարել պարգև, խոռովությունը մատնել: Ձեր ասած քաղաքականությունն ու ողջախոհությունը սա է: Պարզ է լույսի նման: Ձեր անձնատվության զգեստը պետք է թափանցիկ լինի, որ տերը ձեր նվիրյալ մարմնի հմայքները տեսնի, բայց դա մեզ էլ տեսանելի է՝ ներողամիտ եղեք: Այդ պարը դուք չեք կարող այնպես պարել, որ մի կողմից երևա: Տերն էլ չի ուզենա, որ մի կողմից երևա: Ժողովուրդը պիտի տեսնի իր երևելիների տրվելը՝ գայթակղություն կա:

Արցախը չմոռանանք: Արցախը ուզենաս էլ, չի մոռացվի: Շարժման ընթացքում դարձյալ փուլեր են եղել, երբ Արցախը հարաբերաբար թողնվել է ինքնուրույն տոկալու: Մերթ քաղաքական օժանդակությունն է գերիշխել, մերթ տնտեսական, մերթ՝ երկուսը միասին, երբեմն էլ թողնվել է ինքնուրույն տոկալու: Սա միտումնավոր չի եղել. ինքնորոշման մեխանիզմը իր տրամաբանությամբ աշխատում է: Արցախը չի մոռացվել, Հայաստանն է մոռացվել: Արցախի առօրյա հոգսերի մեջ խճճված ամենասովորական տրակտորի պտուտակից սկսած մինչև ընտրական տեղամասերի կազմը ճշտելը, մեկ էլ ուշքի գալիս, տեսնում ես Հայաստանի քաղաքական կյանքն է ձեռից գնացել: Դառնում ես այդ քաղաքական կյանքում մի բան շտկելու, մի դեպուտատ ընտրելու, ոռնում են՝ Արցախը մոռացան: Ահազանգը վերնից է սարքված, բայց ողբերգականորեն արձագանքում է ժողովրդի մեջ: Եվ սաղրանքը պատարտ հող ունի Հայաստանում այստեղ ապրող հարյուր հազար դարաբաղցիները, ովքեր Ղարաբաղը ուզում են պահել այստեղ ապրելով ու Մոսկվա դիմում գրելով: Վարժ ռուսերենով գրելով: Ով կարծում են ինչքան վարժ ռուսերենով գրեն, ինչքան լաց ու շիվան կապեն, այնքան Արցախի անկախության հարցը կարագանա: Միայն մեկ անդամ տեղի տվեցինք այդ սաղրանքին և քայլ առ քայլ ծրագրած մեր ընթացքին դավաճանեցինք եւ պայմանագրի փոխարեն Գերագույն խորհրդով միացյալ Հայաստան հռչակեցինք: Եվ մեզ ու մեր ապագա խորհուրդը զրկեցինք վճռական քայլերից, մեր քաղաքական զինանոցը սպառեցինք: Եթե այդ որոշումից հետո հանրապետության միլիցիան չէր

մտնելու Արցախ, դա կիսատ որոշում էր: Մեր ջղերը չդիմացան: Երկու տարի ժողովրդի գլուխն էին մտցրել՝ «անբաժանելի մասը», «անբաժանելի մասը», «անբաժանելի մասը»: Ժողովուրդը հմայվածի նման կրկնում էր, մենք դիմադրում էինք: Մի բան է միտինգում լոգունգ հռչակելը, ուրիշ բան է քաղաքական փաստաթուղթ ընդունելն ու դա իրագործելը: Բայց ժողովուրդը նոսրացել էր, շարժման տկար շրջանն էր և մեր ջղերը չդիմացան: Այո, բազմահազարանոց ժողովուրդը բան հասկանում է, բազմահազար մարդը հավաքականորեն ողջախոհ է, մի քանի հազարը դառնում է ամբոխ, որովհետև քչի մեջ սաղորիչների ձայնը զգալի է, ներսից ու դրսից քչին հիմարացնելը հեշտ է: Եվ մինչդեռ ժողովրդի գրաված գրասենյակում օրը հարյուրներով այցելուներ ու պատվիրակություններ էինք ընդունում Արցախից, Շահումյանից, Գետաշենից, ողջ Հայաստանից (մարդիկ վերջապես դիմելու, պարզապես բողոքելու տեղ ունեին), օպերայի հրապարակը վերածվում էր մեծախոսության դաշտի: Տեսնում, զգում էինք, բայց խեղդված էինք: Հաղորդի մի գյուղի համար մի գույզ անվաղողը համարում էինք ավելի կարևոր և սխալվում էինք: Գիտեինք, որ սխալվում էինք, որ այդպես որպես քաղաքական շարժում կվերանանք, բայց նաև վստահ էինք ժողովրդի ողջամտության վրա, համենայն դեպս հույս ունեինք... Բայց սխալվեցինք:

Պատրաստվում էինք նաև. համագումարի: Գուցե համագումարով տարվեցինք:

Դրան պատրաստվելու ժամանակ էլ չունեցանք: Համագումար գնացինք փաստորեն անպատրաստ: Բայց դա պիտի լիներ: Շարժումը մի փուլում պիտի արձանագրվեր: Մի տարի ուշացել էր, մի տարի ծրագիրը ժողովուրդը քննարկում էր: Այդ ծրագիրը համագումարով պիտի ընդունվեր կամ մերժվեր: Հենց պատգամավորների ընտրությունից էլ դժվարություն սկսվեց: Ծրագրի նախագիծը Համագգային շարժման մեջ ընդունում էր բոլոր կուսակցություններին (դա զանգվածների պահանջն էր), նույնիսկ կոմունիստական կուսակցությանը, և կուսակցությունը իր մարդկանց սկսեց մտցնել շարժման մեջ: Շրջանային կոնֆերանսներում թեժ կռիվ էր գնում, վիճակը բարդացել էր նրանով, որ Արցախ տասը պարկ այլուր ուղարկած շրջկոմի քարտուղարը համարվում էր հայրենասեր և ընտրվում էր պատգամավոր: Այսպես, համագումարին չմասնակցեց Ղարաբաղյան շարժման հին մարտիկների մի մասը: Ամենաանլուծելի խնդիրը, սակայն, հրավերների հետ էր կապված: Երեք հարյուր տեղի վրա տաս հազարից ավելի մարդ կար: Բոլորն իրավացի էին, երբ իրենց

մասնակցությունը համարում էին պարտադիր: Եվ իրոք, երկու տարի սահմանափակում չէր եղել, երկու տարի ազգովի հավաքվել էինք մի տեղ, երկու տարի, փաստորեն, ուս ուսի կանգնել և հանկարծ հրապարակը տեղափոխվում է դահլիճ: Ով կհասկանար: Ոչ ոք չհասկացավ: Մեզ թվում էր, միտինգայնության շրջանը անցել է՝ սխալվեցինք: Հրավեր չստացածների մի մասը նեղացավ ու շարժումից հեռացավ: Նեղացողների երկրորդ խումբը ելույթ չստացածներն էին: Եթե այդ քառասունը չխոսեր, դրանք էին նեղանալու, պարզ է, բայց այստեղ էլ տրամաբանությունը չաշխատեց: Այս խումբն էլ (գործուն խումբը) շարժման հանդեպ սառավ: Վերջապես վարչությունում չընտրվածների մի մասն էլ սառավ: Այսչափ կորուստներով մեզ համագումար պե՞տք էր: Դժվար է պատասխանել: Թշնամանքի այն մթնոլորտը, որ տիրում էր այդ օրերին ու սաստկանում համագումարի մոտենալով, իր սև գործը արեց: Առաջին անգամ էինք համագումար անցկացնում անհմուտ անցկացնելը նույնպես: Բայց արդարամիտ լինենք, համագումարի ընթացքն ու ավարտը դեռ հայտնի չէին, համագումարը տապալելու կամպանիան արդեն սկսվել էր կազմակերպությունների ձեռքով: Այդ ժամանակ էլ ստեղծվեց Հայաստանի ինտերֆրոնտը հայերի մասնակցությամբ, որը եկավ ապացուցելու ինտերֆրոնտների ապագային բնույթը, նրանց ԿԳԲական ծագումը:

Ես հանդիմանանքի խոսք չունեմ մնացած բոլոր կազմակերպությունների հասցեին, ովքեր դեմ են Հայաստանի անկախ գոյությանը: Պատվեր են կատարում, թե իրենց համոզմունքն են ասում, էական չէ: Եթե կառավարության ու նրանց հայացքները համընկնում են, ավելի վատ այդ կազմակերպությունների համար, բայց իրեն անհասկանալի դրսևորեց Ազգային ինքնորոշում միավորումը: Նա էլ մոդայի հոսանքում հարվածելով Համազգային շարժմանը, քաղաքական որոշ կշիռ ձեռք բերեց մյուսների նման (հիմա քաղաքական կշիռ ձեռք են բերում միայն այս հողի վրա), բայց խփեց բուն ինքնորոշման բախտին: Հիմա այդ որ ժողովրդի հետ ենք հանրաքվեի գնալու: Միայն պոլիտեխնիկական ինստիտուտի ուսանողությա՞ն:

Պարույրն այնտեղից ասում է՝ ՀՀՇն պահը բաց թողեց ու խանգարեց հանրաքվե անցկացնելուն: Երբ տեսնում ես, որ պանթուրքիզմի սարսափով ներծծված մի հողվածից ժողովրդի թևերը թուլանում են, երբ երկու տարվա գործը երկու հողվածով ջուրն է լցվում, այդ ժողովրդով որ գլխից ձեռ քաշածը հանրաքվեի կգնա: Հանրաքվե

անցկացնենք, որ խայտառակվե՞նք ազգովին: Իսկ եթե պարզվեց, որ հայ ժողովրդի 20 տոկոսն էլ կողմ չէ անկախության՝ հիմա ի՞նչ ենք անելու, ո՞ւմ ենք համոզելու, որ ժողովրդի անունից լիազորված ենք կռվելու նրա անկախության համար: Չէ՞ որ դրանից հետո մի բան է մնում՝ ինքնասպան լինել:

Եկեք խոստովանենք (հանդգնեմ ասել), իմ գաղափարակից եղբայրներ, անձնագոհ այրեր, խոստովանենք, որ մեզ դեռ չի հաջողվել մեր առաջին քայլն իսկ անել առանց Ռուսաստանի, առանց հովանավորի ապրելու սարսափը ժողովրդի միջից հանել: Հենց որ հաջողվեց, պարզվելու է, որ երկրորդ քայլ չկա. դա մեր առաջին ու վերջին քայլն է ազատության ճանապարհին:

Միաբանության իմ ըմբռնումը: Լիակատար միաբանություն չի լինելու: Բնության մեջ չկար այդ բանից: Մենք միաբանված էինք: Այնքան, ինչքան հնարվոր է, որ միաբանվի մի ժողովուրդ: Մեր շարժումը ապստամբական շարժման զարգացման տրամաբանություն ունեցավ: Միաբանված էր՝ տրոհվեց: Տրոհվել սկսվեց այն օրվանից, երբ Զորի Գայկովիչն ու Սիլվա Բարունակովնան Գորբաչովի մոտից եկան և ժողովրդին տուն ուղարկեցին: Մոսկվայից զանգում էին՝ ժողովրդին պահեք մինչև զանք: Ժողովուրդը պիտի պահվեր, որ ճնշում լիներ ու Գորբաչովը նրանց ընդուներ: Ընգունեց՝ գերխնդիրը կատարված էր, եկան հանդիսավոր ցրելու: Վերջին շնչումս դա կհիշեմ՝ ժողովուրդը անգործությունից, վիրավորանքից մոռնում, գալարվում ու չէր ուզում հրապարակից հեռանա: Արցունքը աչքերին հեռացավ: Զգնար, կարծում եմ, Արցախի հարցը կտրուկ լուծում կունենար: Ադրբեջանը քնած էր: Ադրբեջան չկար: Քաղբյուրոն շփոթված էր: Իսկ մենք փոքրոգաբար ապստամբության մեջքը ջարդեցինք:

Հետո սումգայիթ եղավ: Ժողովուրդը ուզում էր կառավարության հետ միանա՝ անմիտ երազանք: Ում կառավարության հետ պիտի միանայինք: Մեր հրաշք միաբանությունը մեզ քիչ էր թվում, մեր եռանդը ծախսում էինք աշխարհում չեղած չլսված չտեսնված մի միաբանություն հորինելու վրա և օր օրի կորցնում էինք ունեցածը: Միաբանվենք գոռալով կասկած էինք սերմ անում մեր մեջ, իբր միաբան չենք, ու այդ կասկածն էլ քանդում էր մեր շարքերը: Եթե 2, 5, 10 հոգի մեզ հետ չէին, ասում էինք միաբան չենք: Աներևակայելի, տնաքանդ մի մեծամտությամբ ուզում էինք, որ մեջներս ուրիշ կերպ մտածող, միանալ չկամեցող հարյուր հոգի չլինի: Բևեռները միացնել էինք ուզում, չհասկանալով, չուզենալով հասկանալ, եզի համառությամբ դիմադրելով բևեռների

իրողությանը՝ Բա Բուրս Էլ հայ չե՞նք, մեզնից ո՞վ Ղարաբաղը չի ուզում: Բուրս Էլ ուզում ենք Ղարաբաղը, Բայց մի մասը ուզում է կյանքը գոհելու գնով, մյուս մասը՝ Բարօրությունը, երրորդները ոչինչ չեն գոհի, եթե տան՝ կվերցնեն: Եթովպացին Էլ կվերցնե: Մարդ Էլ կա՝ Ղարաբաղի ցավի վրա աստիճանի ու փառքի է տիրանում: Այդ Էլ կա: Բուրս ազգերի մեջ կա: Իսկ մենք դեռ Բացառիկ ազգ չենք: Այո, այս իմաստով, Բուրս չէ, որ հայ ենք, և Բուրսը չէ, որ Արցախը ուզում են: Երկու տարի այդպես էր: Այսօր այդպես է: 200 տարի հետո այդպես կլինի: Հաշտվենք մեկընդմիջտ, որ քաղաքականության մեջ պիտանի ազգ դառնանք:

Սփյուռքի մասին: Էնտեղ քաղաքականություն չկա: Համենայն դեպս, Հայաստանի համար քաղաքականություն Սփյուռքում չկա: Չէր Էլ կարող լինել: Այնտեղ չգիտեն կամ չեն ուզում իմանալ (միևնույն Բանն Է) ինչ է կատարվում Հայաստանում: Հայաստանի քաղաքականության կրողները Հայաստանի կազմակերպություններն են լինելու: Դարձյալ ժողովրդին ուզում եմ զգուշացնել հերթական սին պատրանքից՝ Սփյուռքի կուսակցությունների Հայաստան վերադառնալու հետ հույսեր կապելուց: Սփյուռքի կուսակցությունների, համենայն դեպս նրանց ղեկավարների խորհուրդն էր «քաղաքականություն ըներ այսինքն միտինգ չանել, գործադուլ չանել, Մոսկվային ցույց չտալ Հայաստանի վճռականությունը: Նույն Բանը մեզ ասում էին Մոսկվան ու Հայաստանի կառավարությունը: Նորություն չկար: Պարույրն ասում է՝ Սփյուռքի կուսակցությունները կարծում են Հայաստանում Հայկական կառավարություն կա: Ավելացնեմ նրանց ձեռնտու է այդպես մտածել:

— Ինչո՞ւ է ձեռնտու:

— Հարցրեք իրենց: Հերիք է ուրիշին ուղղված հարցերը շարժմանը ուղղել:

Սփյուռքից եկածները մի հերթապահ հարց ունեն՝ «Սահմանի վախ չունի՞ք»: Ունենք: Վախ ունենք, Բայց սարսափից չենք կապտել: Բայց այդ վախից ավելի լուծվելու վերանալու վախ ունենք: Կարծում են այսպես ապրելով հնարավոր է Հայաստան պահպանել, որի հիմքի վրա հետագայում Բարենպաստ պահի կստեղծենք «ազատ անկախամիացյալ Հայաստան»: Հնչում է, չէ : Մնում է թևերդ պարզես ու պարես այս ցնծագին նվազի տակ, փոխանակ թևերդ քշտես ու ձեռնամուխ լինես այս մի կտորի, հիմքի ազատագրմանը: Սիրուն Բառերի քաղաքականություն, գործնական քաղաքականությամբ զբաղվելու փոխարեն: Շահավետ է և անվնաս և կերպդ է

բարեկիրթ: Պարոններ, այսպես ապրելով չի մնա այս Հայաստանը որպես հիմք «ազատ անկախ ու միացյալ Հայաստանի» և միացյալը այլևս չի ստացվի: Այսինքն ոչինչ չի ստացվի:

3. Դարձ ի շրանս յուր էջը

Հայաստանի նախագահը վերջապես դարձավ դասական հայ ազգային գործիչ՝ ՄԱԿի ամբիոնից հայիոյեց Թուրքիային եւ, համոզված եմ, Ամերիկայի մեր հայրենակիցների շրջանակներում ստվերեց Բ. Հովհաննիսյանի փառքը՝ Անկարայի տիրապետչական քաղաքականության հետ: Եթե նախագահը մնար Ամերիկայում ու վայելեր իր փառքը, դա կլիներ հայավարի ճիշտ, բայց բանն այն է, որ վերադառնալու է իր պարտականությունների կատարմանը պայթյունավտանգ Կովկաս՝ որպես երկրներից մեկի ղեկավար:

Փոխարենը Հայաստանի կառավարության գործը հեշտացավ: Հիմա այլևս ոչ մի դիվանագիտություն պետք չէ, ամբողջ դիվանագիտությունը հանգում է գենետիկ հիշողության մակարդակով մեզ ծանոթ հայ քաղաքական մտքի գոհարին՝ ամեն կերպ համոզել Ռուսաստանին, որ գորքերը դուրս չբերի Հայաստանից:

Իսկ եթե հայ ժողովրդի մեջ մտավոր կարողությունը չբավարարի բացատրելու ուսներին իրենց իսկ աշխարհաքաղաքական շահը, իսկ եթե 2000 տարվա թատրոն ունեցող ազգի մեր հմտությունը չսրտաշարժի Ռուսաստանի գործիչներին, եթե մեր ընդերքի հարստությունը չբավարարի հարցը կաշառքով լուծելու: Ուրեմն ոչ ընդերքն է հարուստ, ոչ թատրոն ենք ունեցել... Եվ առհասարակ այս անգամ էլ քրիստոնյա Ռուսաստանը իր շահը չհասկացավ:

1990 թ.ին «Հայքում» ես գրել եմ. *«Ամեն տարի ապրիլի 24-ին թերթում եղեռնի մասին Մոսկվայից մի հոդված տպագրելու թույլտվություն մուրացող, երեք տարին մեկ այդ իրավունքը կիսատպռատ ստացող հայ ժողովուրդը միանգամից իսլամի հերք անիծելու ունենանա ապրեց:*

...Չափներդ ճանաչեք, պարոնայք, չափներդ ճանաչեք: Դուք ձեզ ու ժողովրդին կապում եք ռուսական բանակի աբոզին՝ գորքի մսացու անասունի նման: Այսօր ձեզ թույլատրվում է հայ ժողովրդին վերջնականապես մեկուսացնել Կովկասում ու

Արեւելքում, վաղը գորքը հանելու սպառնալիքով կփակեն ձեր չափը չիմացող բերանը (պարզապես կհրամայեն ու դուք կպապանձվեք), մյուս օրը գորքը հարկադրաբար կհանեն, եւ ժողովուրդը կմնա մահվան օղակում:

Դուք, ճիշտ է, ժամանակին թռած կլինեք Մոսկվա»:

8 տարի հետո ավելացնելու մեկ բառ ունեմ՝ *«Թռած կլինեք նաեւ Աթենք»:*

4. Քանի դեռ Հայաստանը դիմանում է

Լրացավ 100 օրը: Այդ օրերին ոչ ոք ձեռքերը ծալած չի նստել: Իշխանության հակառակորդները (ընդդմիություն ասելը չափազանցություն կլինի) ձեռքերը շփելով հաշվում են վրիպումները, կողմնակիցները՝ գումարում, բազմապատկում, ուռճացնում են ձեռքբերումները:

Վախենամ, թե երկու կողմերի ջանքերն էլ ապարդյուն են: Ոչ ակնհայտ ձեռքբերում կա, ոչ անսպասելի կորուստ: Կորստաբերությունը ծրագրված էր իշխանափոխության եղանակով եւ կառավարման որակի ընդհանուր անկումը սպասելի էր:

Այն արատները, որ ձեռք բերեց Լեւոն ՏերՊետրոսյանի իշխանությունը չորրորդ տարուց սկսած, դրվեց այս կառավարության հիմքում: Դրանցից արատածին գլխավոր արատն է ինքնասիրահարվածությունն ու ամբարտավանությունը՝ գեղջկական սենտիմենտալիզմի նուազանքով:

Բայց ի՞նչ էր անելու այս կառավարությունը, որ չի անում: Կառավարման որակի հարցը մարդկանց առանձնապես (մի քիչ շատ են գողանում — մի քիչ պակաս են գողանում) չի հուզում: *Ինչպե՞ս է լուծվելու խաղաղության հարցը: Ինչպե՞ս է լուծվելու* (եթե բանը դրան հասավ) *պատերազմի հարցը:* Խաղաղության հարցի իրենց պատասխանը գոնե ինձ համար քիչ թե շատ պարզ է. առանձնապես չէին էլ թաքցնում: Բայց պատերազմի հարցը, այսինքն՝ հաջող պատերազմելու հարցը մնում է բաց: Ավելի ստույգ՝ հայրենիքը պաշտպանելու խնդիրը, որովհետեւ ես այնպիսի զգացողություն ունեմ, որ այն հայրենիքը, որ ներկայացնում են այսօրվա կառավարիչները, այդ հայրենիքը պաշտպանել կամեցողների թիվը օրըստօրե նվազում է: Իհարկե, գրքային

հայրենասերները կարող են սեղմել իրենց փոքրիկ եւ սպիտակ բռունցքները եւ կապտած շուրթերով բարբառել, թե հայրենիքը մեկն է, հայրենիքը բոլորինս է եւ այլ ճշմարտություններ, բայց սա արդեն գեղեցկախոսության որոլրտն է:

Ես անկեղծորեն վախենում եմ պարտվողական երեւալու մեջ մեղադրվելուց (անպատվաբեր մեղադրանք է), բայց վախս այնքան սաստիկ չէ, որ մթագնի ուղեղս, առավել եւս լռեցնի տագնապս, որ բանը, ավաղ, դեպի վատն է գնում:

Որ, ազգային միասնության հոխորտանքով այսօրվա կառավարիչները ուղիղ գծով տանում են դեպի ազգային պառակտում: Մանր կուսակցությունների համերաշխությամբ կուրացած՝ դեպի ժողովրդի հատվածների ու սոցիալական շերտերի, խմբերի պառակտում: Կամ՝ պառակտման խորացում — էությունը չի փոխվում:

Կոմպլեքսավորված լինելով իշխանության գալու եղանակից, խեղդվելով այն գիտակցությունից, որ Լեւոն ՏերՊետրոսյանը իշխանության պատասխանատվությունը իբրեւ սատկած շուն է կախել Քոչարյանի վզից, վերջապես կռահելով, որ երեք տերությունները իշխանափոխության այդ եղանակին համաձայնել են համաձայնագրի ստորագրումը արագացնելու պայմանով, շփոթված լինելով Սամվել Բաբայանի պահվածքից (որ իրենց հետ վարվում էր այնպես, ինչպես իրենք Լեւոն ՏերՊետրոսյանի հետ), — այս հոգեվիճակում բյուջեն լցնել են ջանում միջոցների մեջ խտրություն չդնելով, ձեռքի հետ ծախելով Հայաստանում մնացածը, ձեռքի հետ մարդիկ են ձերբակալում եւ բաց թողնում ու սպասում... Սպասում, որ աշխարհում տարածաշրջանում մի մեծ, գոնե միջին մի աղետ, մի պատերազմ լինի, որը, գուցե նպաստավոր լինի Ղարաբաղի համար: Գուցե լինի: Գուցե չլինի:

Մեր հազարուկեսամյա պատմությունը ցույց է տալիս, որ չի լինում: Եթե 1500 տարին քիչ է եղել դա հասկանալու համար, 100 օրը չի օգնի: Այնպես որ, պետք է ժամանակ տալ կառավարիչներին: Հնարավորություն տալ փորձել «կոշտ» տարբերակը: Եվ հնարավորություն չտալ ձախողումը բարդել ուրիշների վրա:

Հայաստանի ներքաղաքական կյանքը այս ճակատագրական ամիսներին չի կարող իրեն թույլ տալ դեկավարվելու «ընդդմիությունիշխանություն», «պայքար իշխանության համար» հասկացություններով:

Խորապես մերժելով «ազգային առանձնահատկություն», «ազգային համաձայնություն», «համազգային թեկնածու» եւ այս շարքից այլեւայլ հակագիտական, բնության մեջ ու հասարակական կյանքում չհանդիպող հասկացությունները, չեմ կարող սակայն չարձանագրել, որ առանձնահատուկ պահ է այսօր մեր ժողովրդի կյանքում, եւ առանձնահատուկ ճգնաժամ է մեր պետականության ձախորդ ընթացքի սակավաթիվ կայացած հատվածներից մեկում, — եւ այս պահին մերժելի է ինձ համար իշխանափոխության, իշխանաձգտման դասագրքային նորմը:

Թող մնան՝ կառավարեն: Թող լուծում տան Ղարաբաղի հարցին եւ իշխեն 30 տարի:

Գողանում են՝ վաղը քիչ կգողանան, դեմոկրատ չեն՝ կդառնան, լեզիտիմ չեն՝ լեզիտիմ կդառնան, փորձ չունեն՝ ձեռք կբերեն, աշխատատեղ չկա՝ կստեղծեն, թանկ է՝ կէժանանա, միայն թե լուծում գտնեն Ղարաբաղի հարցին: Քանի դեռ Ղարաբաղ ժողովուրդ մնացել է: Քանի դեռ Հայաստանը դիմանում է:

5. Կարծես մահամերձի սնարի մոտ լինես

Ես հապաղում էի ելույթ ունենալ, հանդիպել լրագրողների հետ, որովհետեւ կռահում էի՝ հարցերի այն շրջանակները, որ հետաքրքրում են լրագրողներին, ժողովրդին չեն հետաքրքրում: Ուզում էի զգացողությունս պարզել եւ այս օրերին այս շաբաթներին հանդիպելով մարդկանց հետ, համոզվեցի, իրոք, այդպես է: Մարդկանց հետաքրքրում է այլուրի հարցը՝ որ այլուր ունենան (ինչպես նոյեմբերյանցիներն են ասում՝ պետական գնով, մատչելի գնով), աղ ունենան, սակագները ցածր լինեն, բառացիորեն չի հետաքրքրում՝ ով է իշխանության, ինչ կուսակցություններ են մասնակցում ընտրապայքարին: Միակ հարցը, որ կարելի է քաղաքական համարել, այն է, թե ինչպես եք վերաբերվում Դեմիրճյանին: Այսքանը:

Ես երեք ամիս չեղա Հայաստանում, գնացի Հայաստանից, որովհետեւ անհնար էր ապրել այդ թունավոր քաղաքական դաշտում, որը ստեղծվել էր, դժբախտաբար՝ նաեւ ազատ կոչվող կուսակցական մամուլի կողմից, անհնար էր եւ կյանքի համար վտանգավոր: Չի կարելի կրկնել մեր սխալը: Ժամանակին, երբ Աշոտ Մանուչարյանը, Համբարձում Գալստյանը բանավեճ սկսեցին մեր դեմ, մենք մեր իշխանության

բարձունքից սկսեցինք վերադարձնել նույնով, եւ մարդիկ, որոնք իրենց սեւ գործն էին մտմտում, եզրակացրին, որ Համաբարձումն անպաշտպան է: Դա ճակատագրական, ողբերգական սխալ էր իշխանության կողմից:

Կարծում եմ՝ որեւէ իշխանություն դա չպետք է թույլ տա: Երեք ամսից հետո ես եկա Հայաստան, որովհետեւ երեխաս վերջին շաբաթներին խոսում էր միայն Երեւանից ու իր ընկերներից: Եվ ես նրան տուն բերեցի, իր տուն բերեցի: Վերադարձա՝ պարզություն մտցնելու եւ հարցում, եթե բանը նրան է հասնելու, որ գնալ եւ օրենքի միջոցով պարզություն մտցնել... Իհարկե, շատ լավատես պետք է լինել, որպեսզի ապավինել արտահերթ ընտրություններով կազմավորված իշխանության դատարանին, բայց այս է մեր երկրի այսօրվա դատարանը, եւ Աստված չտա, որ մեր քաղաքացիների հարցով զբաղվեն այլ ատյաններ՝ միջազգային կամ այլ երկրի:

Այս ամբողջ պատմության էությունը հետեւյալն է՝ հասարակության մեջ իրոք ինչոր շերտ մեղավոր է եւ իշխանության մեջ ինչոր օղակներ տեղ տալիս են դրան: Բայց սովորաբար մեղավոր կամ քավության նոխազ են փնտրում պարտությունից հետո: Պարտություն չկա, բայց ես պատկերացնում եմ՝ մեղավորներ փնտրելու ինչ մոձավանջ է սկսելու, երբ, Աստված չտա, բուն պարտությունը լինի: Ես պատկերացնում եմ եղվիճակը Հայաստանում:

Քավության նոխազ են փնտրում, ես չեմ ուզում դառնալ այդ նոխազը: Շատ պարզ խնդիր է: Քաղաքական դաշտն այսօր լարված է, սերնդափոխություն է տեղի ունենում, որը ջղագրգիռ մթնոլորտ է ստեղծում, եղպիսի սերնդափոխությունը ավելի շատ հայրասպանության է նման, քան սերնդափոխության: Տարին երկու հեղափոխություն չեն անում: Եթե մի մարդ մի անգամ մասնակցում է հեղափոխությանը, կարգին, առաքինի մարդ է, երկրորդ անգամ մասնակցողը՝ վտանգավոր է իր համար, իր ընտանիքի համար, իր շրջապատի, իր պետության, իր ժողովրդի համար: Եվ հետաքրքիրն այն է, որ եւ շրջանում ոչ ոք չի խոսում բուն հարցի մասին, բուն քաղաքական հարցի մասին՝ Արցախի հարցի մասին: Կարծես մահամերձի սնարի մոտ լինենք: Չեն խոսում, այնինչ գլխավորը պատերազմի եւ խաղաղության հարցն է: Այնինչ նախընտրական շրջանում բոլոր կուսակցությունների հիմնական լոզունգը մեկն է՝ «Մահ կամ ազատությունը» կարող է անհատի լոզունգ կամ անհատի ընտրություն լինել, բայց չի կարելի թույլ տալ, որ ժողովուրդն այդպիսի լոզունգ ունենա: Սովորաբար

այն ժողովուրդները, որոնք գնում են այդ լոգունգով (մեր ժողովուրդի պատմական փորձն է ցույց տալիս դա), ստանում են մահ, ազատությունը բաժին է հասնում, սովորաբար, կարգախոսի հեղինակներին: Իշխանությունով, կուսակցություններով, անհատներով, մտավորականներով կգտնենք արդյոք մի բանաձեւ, սա է գլխավոր խնդիրը, որը մեր ժողովրդին խաղաղություն բերի: Բնականաբար արժանապատիվ խաղաղություն: Մեզ, կարծում եմ, պակասում է այն գիտակցությունը, որ մեծ պետությունների, մեծ ժողովուրդների շահերի բախման ասպարեզում փոքր ժողովուրդները շահելու բան չունեն: Փոքր ժողովուրդների շահը այն է, որ այդ մղձավանջից դուրս քան փոքր կորուստներով:

6. Կովից դուրս գալ փոքր կորուստներով

Կասպից ծովի ավազանի նավթը, այսպիսով, ըստ նախադպրոցական տարիքի մեր պատկերացման, հոսելու է ցած: Իրանը «քաղաքակրթությունների երկխոսության» հռչակած քաղաքացիական գիծը իրագործելիս, սակայն, նախորդ տասնամյակների նման միակողմանի կապվածության, հավանաբար, չի գնա եւ միառժամանակ կազատվի ռուսական կենսունակ տեխնոլոգիաներից: Մի բան, որ նորից թյուրիմացության մեջ է թողնելու հայ տնաբույծ քաղաքական միտքը:

Կասպյան նավթի ու գազի ելքի վճիռն անկհայտորեն պարզում է քաղաքական այն գերլարվածությունը, որ իր կիզակետին հասավ 97 թվականին, երբ իրար հետեւեցին մահափորձերը Ալիեւի, Շեւարդնաձեւի, Մասխադովի դեմ, եւ ՏերՊետրոսյանի հրաժարականը, որը տեղի ունեցավ ոչ թե 98ի փետրվարին, այլ նույն 97ի աշնանը՝ «Պատերազմ, թե խաղաղություն» հողվածի հրապարակումով եւ Քոչարյանին Ժակ Շիրակի մոտ ուղարկելով՝ որպես իրեն փոխարինողի:

Եթե մահափորձերն իրական էլ չէին, ուրեմն քաղաքական իրավիճակն այն աստիճան վտանգավոր էր Կովկասում, որ մահափորձեր պետք էր բեմադրել՝ հասարակայնությանը զգաստացնելու, համախոհներին համախմբելու, հակառակորդի հաշիվները խառնելու համար: Նաեւ՝ դաշնակիցներին գործողությունների մղելու:

Ինչեւէ, արագացավ Բաքու-Ջեյհան նավթամուղի կայացումը: Իսկ Աֆղանստանի զինադադարով ու Իրանի զգաստ կողմնորոշումով Կովկասը, որ վերջին տասը տարին տապակվում էր Ռուսաստանի ու Արեւմուտքի շահերի բախման կիզակետում, միաժամանակ հայտնվում է քաղաքական վակուումում:

Ռուսական շահերի ճակատը իր կամքին էլ հակառակ շրջվում է իր համար առավել աննպաստ ու բարդ ուղղությամբ, ուր որպէս Արեւմուտքի շահերի կրողներ կամ աջակիցներ, հանդես են գալիս միջինասիական կենսունակ պետությունները, Ադրբեջանը, Իրանը, Աֆղանստանը, թերեւս՝ Պակիստանը, համատեղ: Գումարած, որ Աֆղանստանի զինադադարով թուլանում է Ռուսաստանի ազդեցությունը Տաջիկստանում եւ ընդհանրապէս Միջին Ասիայում:

Արեւմուտքն ընդգծված սառնություն է ցուցաբերում Ղարաբաղի եւ Աբխազիայի կարգավորման խնդրի հանդեպ: Եվ Արեւմուտքի դիվանագիտական ջանքերի դադարը, եւ Ռուսաստանի կողմից նախաձեռնության բացակայությունը մի ավելորդ անգամ ապացուցում են Կովկասի քաղաքական էլիտային, որ կայունացումը Կովկասում չի բխում Ռուսաստանի այսօրվա շահերից: Լավագույն դեպքում ցուցադրում է Ռուսաստանի անկարողությունը:

Հարավսլավիայի ռմբակոծմամբ ի թիվս այլ, նաեւ իմ նախորդ հոդվածում շոշափված խնդիրների, լուծում է ամենաէական՝ ուժերի փոխհարաբերության պատկերի հստակեցման հարցը: Ռուսաստանի դաշնակիցների, պոտենցիալ հակառակորդների, հենց Ռուսաստանի քաղաքական գործիչների եւ հասարակայնության աչքում զգվում է ռուսական ռազմական հզորության պատրանքը՝ մասնավորապէս բացահայտելով ռուսական հակաօդային պաշտպանության համակարգի սնանկությունը. 2000 օդային թռիչքներից կործանումով է ավարտվել ընդամենը 10ը: Արյդունավետությունը՝ 0.5 տոկոս:

Այս է մեր դաշնակցի կարողությունը: Եվ մեկ տասնամյակից շուտ՝ ավելին չի լինի: Եվ այդ հսկայածավալ երկիրը 20 միլիարդ ողորմելի պետքույնով պահպանում է մեր սահմանը 60 միլիարդ բյուջե ունեցող Թուրքիայի հետ: Այն էլ ասենք, որ Թուրքիայի դաշնակից Միացյալ Նահանգները ամեն օր (ամեն օր) բանակի վրա ծախսում են 800 միլիոն դոլար, իսկ հետախուզական ծառայությունների վրա (ամեն օր)՝ 80 միլիոն դոլար:

Իրանի շրջդարձային քաղաքականության շնորհիվ Ադրբեջանը, փաստորեն, դուրս է գալիս կովկասյան լարվածության դաշտից՝ միաժամանակ դուրս գալով Ռուսաստանի ազդեցության որոլտից:

Վրաստանը շարունակում է իր դիրքային պայքարը՝ տարածքային ամբողջականությունը պահպանելու գործում նորանոր դաշնակիցներ ձեռք բերելով ի դեմս Ադրբեջանի, Թուրքիայի, Եվրամիության, նաեւ Իսրայելի: Այդ երկրի ղեկավարի «երկու երկրների համագործակության միջեւ սահմանափակում չի լինի» արտահայտությունը Վրաստան այցի ժամանակ, միայն պարզ խոսք չէ: Այդ խոսքին թիկունք են Իսրայելի ուժեղ, ճկուն պետական մեքենան եւ միջազգային ֆինանսական ինստիտուտները: Վրաստանը լրացուցիչ ապահովություն է ձեռք բերում նաեւ Կովկասում՝ դաշնակցելով Չեչնիայի հետ: Եթե վրացաբխազական առաջին հակամարտության ժամանակ չեչենական գումարտակը կռվում էր Վրաստանի դեմ, դա չի նշանակում, որ հաջորդ անգամ հակառակը չի լինի: Նույնը կարող է լինել նաեւ վրացօսական կոնֆլիկտի դեպքում:

Հապա ո՞րն է Հայաստանի ապահովությունը, եթե ժամանակն էլ է աշխատում հակառակորդի օգտին:

Մեկ բան: Պարզ, անհնարինին շատ մոտ մի բան հայերիս համար՝ շուտափույթ գիտակցումը այն ճշմարտության, որ մեծ շահերի բախման ասպարեզում փոքր ժողովուրդը շահելու բան չունի, շահն այն է, որ այդ կովից դուրս գա փոքր կորուստներով:

7. Գնաց՝ չհասկացվելու պատրաստ

Նա մի մեծ թշնամանքի գոհ գնաց, որն իր անձի հանդեպ չէր, այլ իր ընկերների, իր Շարժման, իր ժողովրդի ազատ ապրելու կամքի դեմ: Թշնամությունը կարող է գիտակցված լինել, կարող է՝ ոչ. դրանից հետեւանքի ահավորությունը չի նվազում: Ավելին՝ չգիտակցված թշնամությունը ատելությունը վերածում է անասնական մոլուցքի, որից փրկություն չունի լավը, ողջախոհը, բանականը: Մտավոր տկարությունը, եթե անգամ մեղմացուցիչ դեպք է մասնավոր հանցանքի, եզակի

հանցանքի համար, ապա խմբակային մտավոր տկարությունը նման արդարացում չունի, քանզի հարյուրապատիկ վտանգավոր է շրջապատի եւ կործանարար՝ ժողովրդի համար:

Նա համոզված էր, որ աններելի անվճռական ենք բոլորս եւ ուզում էր, որ մի հարվածով վերանա տխմարության ու հանցագործության այդ բույնը: Հետ պահեցինք մեկ անգամ, հետ պահեցինք երկորդ անգամ, երրորդ անգամ չկարողացանք, որովհետեւ տղամարդ էր ու հանդուրժել չկարողացավ երեխատղաների հեգնանքը՝ թե դա իր գործը չէ:

Գնաց խոսելու՝ իր մանկական բնույթին վայել միամտությամբ կարծելով, թե դեմը լսելու ընդունակ մարդ, այնուամենայնիվ, կա: Բայց գնաց նաեւ չհասկացվելու պատրաստ: Եվ իր կյանքով, իր ու Չաուշի կյանքով վճռվեց ամենքիս անելիքը:

Համոզում էր, պնդում էր, կոկորդ էր պատռում, որ դա՝ բանակ կոչվածը, սուտ է, փուչ է, չկա... Ստիպված իր կյանքի գնով ցրեց 160 հազարի, նույնիսկ հազարի պատրանքը: Երկու անգուգական կյանքի գնով ցրվեց քաղաքական բախտախնդիրների, ընդամենը հարյուրի չափ անհամբերխաբված տղաների, հիմնականում հանցագործների ու կրկնահանցագործների այդ փոքրաթիվ խմբի միջը, որ այնքան շահագրգիռ ուռճացնում էին՝ ՊԱԿը, ՀԿԿն, տեղիս մամուլը, դրսի հայալեզու, թշնամալեզու մամուլը, միջ, փուչիկ, սուտ, որ ներսից մեր աչքն էր հանում, դրսից՝ ուրիշի, որ այնքան պետք էր մեր թշնամիներին, որի միակ ռազմական գործողությունը այս երեք տարվա մեջ Նոյեմբերյանի ավանտյուրան եղավ, որ ամենամեծ ծառայությունը եղավ Ադրբեջանին (հոգեկան հիվանդին վայել 160 հազարի այդ բարբաջանքի հետեւանքը եղավ այն, որ Ադրբեջանը փշալարերով, խրամատներով, ռուսական բանակով սահման դրեց Արցախի ու Հայաստանի միջեւ 5000 ավտոմատավոր ունեցավ՝ պաշտոնապես, Հայաստանի ու Արցախի՝ մի քանիսի դիմաց), եւ որի իսկական գինը լավ գիտենք եւ ու իմ վաղամեռիկ ընկերը:

Գնում են, նոր ենք հասկանում (այս է մարդուս բնույթը)՝ ով ինչ գանձ էր:

Եթե փիլիսոփայորեն նայենք... Եթե շատ վերանանք ու շատ բարձրանանք, այսպես հեռվից ու բարձրից, վերջին հաշվով նայենք, «իմաստաբար», պիտի ասենք, որ չնչին է անհատի ազդեցությունը պատմության ընթացքի վրա: Բայց պատմության դեպքերի մասնակցիս փորձը անհաղորդ է վերացական մտահանգումների հետ: Մտածում եմ՝

Եթե չլիներ Այվազյան Վիկտորը, այդպես անհողորդ կանգնած չլիներ նա դեռ Ազատության չդարձած, չազատագրված հրապարակի խոսափողի մատույցներում, եթե նրանից ու իր ընկերներից անցնեին այն սաղրիչները, վարձկաններն ու թուլամորթները, ովքեր խռովահույզ, վտանգավոր ավեկոծվող ժողովրդի դեմ իրենց թիկունքին կազմակերպված պետություն ու բանակներ ունեին, եթե անցնեին ու հասնեին խոսափողին ճգնաժամային պահերին, ի՞նչ կլիներ ժողովրդի վիճակը, ի՞նչ կմնար Շարժումից:

Միտքս, բարեբախտաբար, թարմ շիրմի առաջ չի ծնվել ու սթափության քննություն բռնելու կարիք չունի ժամանակի մեջ:

8. Պատմությունն ընդունել ի գիտություն

Հայ ընթերցողը Հրանտ Մաթեոսյան կարդալ չի սիրում: «Բարձր» ընթերցողը կարդալ սկսեց ռուս-սովետական գրական շրջանակներում Մաթեոսյանի ընդունված լինելու պարտադրանքով, «ցածր» ընթերցողը Հրանտին գիտի «Մենք ենք, մեր սարերը» ֆիլմի մակարդակով: Այս էլ պարտադրեց Հենրիկ Մալյանը:

Ասում են՝ գյուղի մասին է գրում:

Հայ ընթերցողը պահանջում է քաղաքի մասին գրականություն, բայց Հայաստանի ունեցած քաղաքի կյանքով ներծծված «Երկիր Նաիրի» չի կարդում:

Որովհետեւ հայ մարդը ճշմարտություն չի սիրում:

Հայը չի սիրում իր պատմությունը: Չի սիրում՝ հոգու խորքում համոզմունք ունենալով, որ իր պատմությունը մինչ այսօր կերտել են ուրիշները, եւ որ ինքն իր սեփական պատմությունը կերտելու հնարավորությունը դեռ չի ստացել, բայց կստանա:

Եւ սպասում է նպաստավոր այդ պահին:

Եւ ետ նայել, բնականաբար, չի սիրում: Քանզի կկորցնի նպաստավոր պահը: Ետ չի նայում եւ չի սիրում Խորենացու «Պատմությունը»: Պատմիչներից սիրում է Եղիշե, որովհետեւ Եղիշեն գրում է վերամբարձ ու վերացած...պատմությունից:

Եւ, առհասարակ, հայը սթափ շարադրանքից դիվոտում է:

Մեր ժողովուրդն իր գիտակցական կյանքի երկու հազարամյակում երկու մեծ գիրք է տվել՝ Խորենացու «Պատմությունն» ու Չարենցի «Երկիր Նաիրին» ու երկուսն էլ կարդալ չի սիրում, սիրում է այդ երկուսի միջև ընկած 1500 տարվա :ժամանակամիջոցում ստեղծված ամենայն բանաստեղծական, թախծոտ, սիրուն, լալահառաչ բան:

Հայ մարդը պատմությունը կամ սիրում, կամ ատում է, այնինչ պիտի ընդուներ ի գիտություն:

Եւ հետեւաբար մեր սիրած գրականությունը կանացի գրականությունն է, մի ծայրում՝ հայրենիք, մյուս ծայրում՝ «Մատյան ողբերգության»:

Տղամարդկային սկիզբը վտարված է մեր գրականությունից, պատմության մեր ընկալումից, հետեւաբար՝ եւ քաղաքականությունից, եւ գաղափարաբանությունից:

Եւ մեր հոգիներում թնդում է գեղեցիկ, հիստերիկ սեր առ կորուսյալ Հայրենիք:

9. Անցյալից դասեր քաղենք

Ելույթ ՀՀՇ 2-րդ համագումարում

Հայոց Համագգային Շարժման ուժը քաղաքական հակառակորդները ավելի ճիշտ են գնահատել, քան կողմնակիցները: Եվ նրանք գիտեին՝ ինչ են անում, երբ առաջին համագումարից երեք ամիս առաւ մահու ու կենաց պայքար սկսեցին Շարժման դեմ:

Պայքարի այդ փուլում գլխավոր գիծը Շարժման դերի նսեմացումն էր, Շարժմանը «խոստովանեցնելու» ճիգը, թե այն սովորական մի կուսակցություն է կամ կազմակերպություն, եւ թե համագգային չէ, շարժում չէ, հայոց չէ, եւ այսպէս շարունակ: Եվ այդ հին բանավեճը տեղափոխվեց համագումար:

Հայոց Համագգային Շարժումը իր գործության մեկ երրորդով զբաղված լինելով համագումարի նախապատրաստությամբ, մեկ երրորդով զբաղված լինելով Արցախի ու Հայաստանի սահմանամերձ գյուղերով, մնացած կարողությունը տված լինելով անիշխան ժողովրդի (նոր գրասենյակ էին վերցրել) տնտեսական, սոցիալական, կենցաղային, ընտանեկանանձնական հարցերին, թափուր թողեց Ազատության հրապարակը:

Մենք տեսնում էինք, հասկանում էինք, ինչ կրքեր են բորբոքվում այնտեղ, ինչ դավեր են նյութվում, հասկանում էինք, որ քաղաքական կազմակերպության վարք չէր մեր արածը, բայց ոտք ու ձեռքով կապված էինք ժողովրդի հոգսով, որովհետեւ քաղաքական լինելուց առաջ ժողովրդական, հասարակական շարժում էինք, եւ այդ գործելակերպը անխուսափելի է մինչեւ հիմա, անխուսափելի կլինի դեռ միառժամանակ՝ նույնիսկ իշխանության հարցը լուծելուց հետո: Այդ պահին մարդկայնորեն անհնար էր հնարավորություն ու ազդեցություն ունենալով՝ մեկուսանալ այդ ուժերը ջլատող զբաղմունքից, քաղաքականապես կորստաբեր էր այդ գործը, բայց ժողովուրդը մեզ պարտադրել էր մի վիճակ, որը թուլացնում էր մեր ուժը, զորացնում էր կայսերամետ ուժը, որը հաղթահարելու համար ամեն անգամ առճակատում եւ խզում էր պահանջվելու, եւ այդ առճակատման ու խզման պատճառով առաջինը մեր ժողովուրդը մեզ չէր ներելու, որովհետեւ մենք էինք ուժեղը, — հետեւաբար՝ մեծահոգության պարտավորություն ունեցողը: Մեծահոգությունը, այո, առաջնային է հավասարների փոխհարաբերություններում, բայց պարտավորություն է փոքր ու մեծի դեպքում:

Իրոք, Հայոց Համագգային Շարժման հակառակորդները ավելի են գնահատում մեր ուժը, քան մենք, բայց նրանք անգամ թերագնահատում են: Այս անգամ էլ թերագնահատեցին: Ճիշտ է, հաջողվեց կրքեր բորբոքել, արյուն պղտորել, բայց 70 տարիների մեջ այդ առաջին ազգային մեծ ժողովը կայացավ: Թեկուզ միայն այն փաստը, որ այն այդքան կրքեր բորբոքեց, խոսում է հոգուտ այն բանի, որ համագումարը կայացավ: Համագումարը ազգային վերածննդի, անկախ պետականության վերականգնման ծրագիր ընդունեց:

Վիթխարի ժողովրդական շարժումը մտավ մի նոր փուլ: Նոր փուլի անցումը, բնականաբար, հիվանդագին եղավ: Ժողովրդի ապստամբ բնագործ չէր հաշտվում նոր փուլի անխուսափելիության հետ, չհաշտվեց երկար ժամանակ: Դժվար էր հաշտվել այն մտքի հետ, որ երկու տարի ողջ ժողովրդով քաղաքականություն անելուց հետո՝ լքում ենք հավասարների, եղբայրների հրապարակը. մի մասով մտնում ենք դահլիճ. մեծագույն մասով դուրս ենք մնում խաղից (իսկ առջեւում գրասենյակային քաղաքականությունն էր, որի պտուղները ժողովրդի համար անցյալում այնքան դառն

էին եղել): Այդ դահլիճը տասը հազարից մեկն էր մտնելու, բայց չէ որ ամեն մեկը այդ մեկը լինելու իրավունքը ուներ: Համենայն դեպս, այդպես էր համարում:

Համագումարի տաք, անսովոր մթնոլորտը քաղաքական հակառակորդները սխալ հասկացան, եւ համագումարին հաջորդեց համագումարը վարկաբեկելու եւս մեկ՝ կարճ ու անփառունակ փորձ: Կոմունիզմի գաղափարախոսները այս անգամ էլ թերագնահատել էին մտավորականությանը: Այս փորձի վրա էլ համալսարանին կուսակցական ղեկավարության քաղաքական կարիերայի աստղը մարեց: Երեւոյթն արդեն օրինակաչափություն էր դարձել՝ թե մինչ այդ, թե դրանից հետո մեկը մյուսից հետեւից (ուշ կամ շուտ) քաղաքական դիակ դարձան բոլոր նրանք, ովքեր կանգնեցին Հայոց Համագգային Շարժման դեմ:

Ծանր տարավ ժողովուրդը առաջին համագումարը, ծանր տարավ Շարժումը իր ամենակտրուկ բեկումը:

Ազգային վերածննդի պարզ, վարդագույն ծրագրող Շարժումն ու ժողովուրդը կանգնած էին շրջափակում սկսած ձմռան հանդիման:

1989 թ. ավարտվեց Սուրբ Ծնունդը նշելով, 1990 թվականը սկսվեց Բաքվի ջարդերով եւ Երասխի փոքրիկ ու տպավորիչ հաղթանակով: Խորհրդային բանակի կողմից երկրորդ ջարդի թողտվությունը հայերին թոթափեց վերջին պարտքից, եւ ժողովուրդը սկսեց զինվել: Կոմունիստները գնահատեցին պահը, զինեցին եւ սնեցին ջոկատներ... պատրաստվում էին ընտրություններին:

Հայոց Համագգային Շարժման համար սկսվեց ծանրագույն ժամանակաշրջանը, Շարժումը քաղաքական պայքար էր տանում հանրապետությունով մեկ վիստացող զինված խմբերի, հանցագործների, հրոսակների սանձարձակվածության պայամներում:

Հնարավո՞ր էր, արյդոք, խուսափել ջոկատների այս քառսից: Այո, հնարավոր էր: Եթե ավելի վաղ հայտարարվեր ջոկատներ ստեղծելու մասին, բայց դա Ադրբեջանի ԺՀի ճանապարհին էր, որը վերջացավ բանակի մուտքով: Շարժումը ողջախոհություն հանդես բերեց՝ չգնալ այդ ճանապարհով:

Հաշվարկը անթերի էր: Բանակը առգրավել էր միլիցիայի զենքը, մանրամունք բաները տարել էին խմբերը: Միլիցիա չկար, խորհրդային բանակը կասկածելիորեն հանձնում

էր գենքը առանց դիմադրության: Կոմկուսի երազանքը հայ խմբերի բախումն էր, որ չիրականացավ: Այնժամ կազմակերպվեց ընդհարում Բանակի հետ... Իսկ մինչ այդ դեռ հույս ունեին վիժեցնել ընտրությունները:

Գարնանը մի նոր քաղաքական նախաձեռնություն հանդես բերեցին՝ ճակատ ընդդէմ Հայոց Համագգային Շարժման: Չնայած ռազմաքաղաքական երերուն վիճակին, Շարժումը ողջախոհ գտնվեց չհամագործակցել քաղաքական բախտանխնդիրների հետ, որոնք իրենց նախորդների նման մի քանի օրվա կյանք ունեցան:

Այնժամ նրանք մի քայլ էլ առաջ գնացին՝ փորձեցին հետաձգել ընտրությունները: Բայց անիշխանության ամեն օրը ձեռնտու էր իշխանավորներին, ձեռնտու էր քաղաքական սադրիչներին եւ աղետով հղի՝ հայ ժողովրդի համար:

Թվացյալ ազգային հաշտության այս եզրը ճիշտ գնահատեց Շարժումը եւ իր համար քաղաքական ամենաանբարենպաստ պայմաններում վճռականություն հանդես բերեց եւ վճռեց լուծել իշխանության հարցը:

Եվ դրանից հետո էլ Շարժումը ողջախոհ գտնվեց մերժել՝ այս անգամ ռազմաքաղաքական մարմին ստեղծելու տհաս, ջոկատներին կցված բախտանխնդիրների կողմից առաջ քաշած, գուցեւ վերելներում լավ մտածված վերջին՝ ամենակորստաբեր քայլը, որ դարձյալ հիշեցնում է Բաքվի դեպքերի նախօրյակը:

Բայց մայիսի 26ը, այնուամենայնիվ, հաջողեցրին: Բայց Բանակի հետ մեծ ընդհարումն ու դրա հետեւանքները կանխվեցին «Ղարաբաղ» կոմիտեի տղաների անձնական սխրանքով միայն: Եվ ես բացահայտեմ «Ղարաբաղ» կոմիտեի ժողովրդականության գաղտնիքներից մեկը՝ նրանց անխոհեմության հասնող անձնական խիզախությունը՝ «դուխը» — կասեր երեւանցին: Քաղաքական հակառակորդները, զիջելով ամեն ինչում, այստեղ բոլորովին մրցակից չեղան:

Ուշիուշով հետեւելով քաղաքական իրավիճակին, մերթ ուժեղացնելով ճնշումը (երբ Կենտրոնի ուշադրությունը այլ կետի վրա էր), մերթ թուլացնելով, Շարժումը օրակարգի համար առաջին հարց պահելով Արցախի վիճակը, սահմանադրական պայքարը տարավ առաջ, եւ երբ քաղաքացիական պատերազմի վտանգ էր կախված Հայաստանի վրա, վճռական պահերին վճռականություն ցուցաբերելու իր ավանդույթով լուծեց իշխանության հարցը:

10. Քաղաքական պայքարում ողջամտությունը չկորցնելու համար դադարներ են պետք

ՀՀՇ 9-րդ համագումարում ունեցած ելույթից

...Քաղաքական պայքարում ողջամտությունը չկորցնելու համար դադարներ են պետք: Մի դադար, մի թերահավատ հայացք դեպի քո ներսը, քո լարվածությունը, չարությունը վերաճող քո կրքին, որը ոչ այնքան հակառակորդին է վերացնում, որքան կրողին: Եվ այդ կարճ դադարի պահին կհասկացվի, որ ստեղծվել է մի վիճակ, քաղաքական թունավոր մի դաշտ, որտեղ իշխող կուսակցությունը ձեռքը դրել է Հայաստանի վրա եւ, կարծես, ասում է՝ մարդ չմոտենա, սա իմ երկիրն է, ես եմ տնօրինելու, իսկ բազմաշերտ ընդդիմությունը իրեն պահում է ուրիշ երկիր եկած դվերսիոն ջոկատի նման՝ չպահպանելով պատերազմի ոչ մի կանոն եւ չընդունելով ոչ մի սրբություն:

Ես չեմ հավակնում խաղաղության աղավնու դերին, առավել եւս աշխարհին փիլիսոփայորեն նայելու ժամանակ եւ իրավունք չունեմ, ես ուզում եմ պաշտպանել կազմակերպությունը քաղաքական պայքարում կարծրասիրտ դառնալուց, ինքն իր մեջ կծկվելուց, իրեն համատարած թշնամիներով շրջապատած լինելուց, էլ առավել՝ չգնահատված լինելու գիտակցությունն ունենալուց: Էլ առավել՝ հենց հիմա գնահատված լինելու եւ վարձատրված լինելու ցանկությունից:

Ես տեսնում եմ այսօրվա կազմակերպության կերպն այսպես՝ ընդդիմությունից հալածված, ժողովրդի կողմից չհասկացված, իշխանության մարմինների կողմից մոռացված, տնեցիների քամահրանքին կամ խղճահարությանն արժանացած, թերարժեքության զգացումից կծկված՝ ցինիզմի նշաններ ցույց տվող մի կերպար, որ այսօր արդեն հակված է, վաղը անխուսափելիորեն գերադասելու է միայն իր նմանների շրջապատը, մյուս օրը՝ ավելի նեղ շրջապատ... մի հոգեվիճակ, երբ աղանդավորության փակվածության մեջ են տեսնում անձնական ապահովությունը:

Ես ուզում եմ, որ մենք կանգնեցնենք այդ ընթացքը: Վերստին բացվելով հասարակության առաջ: Հրապարակայնացնելով մեր ամեն մի մտադրությունն ու գործը:

Այս ճանապարհին խնդրի անձնականացումը խրախուսվում է այն գիտակցության

վրա, որ ոչ թե համակրանքներն ու հակակրանքներն են փոխվել, այլ խնդիրն է փոխվել: Նոր խնդիրներ լուծել չեն կարող այն գործիչները, ովքեր միջկուսակցական դաժան, պարտադրված պայքարում մարդկային որակների այդպիսի կորուստներ են ունեցել, որ նման խեղվածքով նոր խնդիրների լուծման գնալը կորստաբեր կլինի կազմակերպության համար:

11.Շարժումը շարունակելու է իր քաղաքական գործունեությունը

ՀՀՇ 10-րդ համագումարում ունեցած ելույթից

Հայոց Համագգային Շարժումն իր 10-րդ համագումարը հրավիրում է խիստ յուրահատուկ իրավիճակում: Յուրահատուկ նախ՝ երկրի համար, որտեղ առաջին անգամ է տեղի ունենում ընտրովի մարմիններից մեկի լիազորությունների վաղաժամկետ դադարում եւ արտահերթ ընտրություններ, եւ յուրահատուկ՝ կազմակերպության համար, որ 1990 թ. այս կողմ առաջին անգամ համագումար է հրավիրում ոչ որպես հաղթած կազակերպություն, այլ որպես քաղաքական իշխանության լծալներից հեռացած կամ հեռացված ուժ:

Լեռնային Ղարաբաղի հարցի կարգավորման առիթով լարվեց երկրի ներքաղաքական դաշտը: Տեղաշարժեր առաջացան հասարակական տրամադրություններում, ինչին նպաստեց մասնավորապես սոցիալական լարումը: Չի բացառվում, որ որոշակի դեր խաղացին արտաքին ազդակները: Այս ամենը հանգեցրեց իշխանության ներսում ուժերի տարանջատման, ապա եւ դրանք հարաբերակցության կտրուկ փոփոխության:

Հանրապետության նախագահը ըստ էության կանգնեց երկընտրանքի առջեւ՝ կամ օգտագործել իր սահմանադրական լիազորությունը լուծելու համար հանգույցը, ինչը, սակայն, արդեն հղի էր այս տարիներին մեր ամենափայփայած արժեքներից մեկի՝ երկրի ներքին կայունությունը վտանգելու հեռանկարով, կամ հրաժարական տալ՝ հանուն այդ արժեքի անխաթարության:

Բնական է, որ դրան պետք է հետևեր Ազգային ժողովում, կառավարությունում եւ գործադիր իշխանության այլ պատասխանատու օղակներում իր քաղաքական համախոհների նույնպիսի քայլը:

Նկատի ունենալով կատարված իրադարձությունների անակնկալությունն ու գլխապտույտ արագությունը, դրանց թերեւս չափազանց թարմությունը, ամբողջովին մարսված չլինելը, եւ մանավանդ նախընտրական պատասխանատու շրջանում լրացուցիչ կրքեր չբորբոքելու մտահոգությունը, կարծում եմ՝ ճիշտ չի լինի փորձել ավելի մանրամասն անդրադառնալ կատարվածին: Այսօր վերջնական գնահատականները կարող են լինել ոչ ճշգրիտ եւ ոչ լիարժեք փաստարկված:

Սակայն այսօր կարելի է եւ անհրաժեշտ է արձանագրել մի շարք իրողություններ, որոնք լրացուցիչ փաստարկման կարիք ունեն.

ա. Ոչ թե մենք, այլ օտարները, երբեմն նույնիսկ մեր ընդդիմախոսները Հանրապետության նախագահի՝ տվյալ իրավիճակում կատարած քայլը գնահատում են որպէս տասնամյակների ու հարյուրամյակների պետականության ու ժողովրդավարության ավանդույթներ ունեցող քաղաքակիրթ երկրին վայել արժանապատիվ երևույթ, որով երկիրը դուրս է բերվում ներքաղաքական ճգնաժամից:

բ. Հայոց Համազգային Շարժման համար արժեքների սանդղակում ազգ, երկիր, պետություն, հասարակություն, ներքաղաքական կայունություն, ժողովրդավարություն հասկացություններն ու երևույթներն այնուամենայնիվ ավելի բարձր տողերի վրա են գտնվում, քան կուսակցական, առավելեւս խմբակային ու անհատական շահերը: Հայ իրականության մեջ առաջին անգամ, կարծեմ, սա ասվում է ոչ միայն խոսքով, այլեւ ցուցադրվում է գործով:

գ. ՀՀՇն կարող է արձանագրել նաեւ, թե ինչ է թողնում իշխանության եկած ուժերին: Լեւոնային Ղարաբաղի կարգավորման տարբերակի այդքան կրքեր հարուցած քննարկումներում բոլոր կարգի ընդդիմախոսները միաբերան այն հայտարարում էին «պարտվողական»՝ անհարիր համարելով մեր առկա ռազմական հզորությանը, տնտեսական պոտենցիալի կենսականությանը, բարոյապէս ամուր եւ առողջ հասարակությանը՝ Լեւոնային Ղարաբաղի ազատագրված եւ արդեն չորս տարի

խաղաղության մեջ գտնվելու փաստին: Այս ամենը ստեղծվել է ՀՀԾ-ի քաղաքական իշխանության տարիներին, որոնք նրա գաղափարախոսության իրականացման արդյունքն են:

Թվարկումը կարելի է եւ շարունակել, եւ մանրամասնել: Սակայն այս դեպքում եւս ձեռնպահ մնանք, մանավանդ որ պակասում է համեմատության դաշտը:

Մենք ունեցել ենք նաեւ ՀՀԾ գաղափարախոսությունից եւ ընդհանրապես պետական շինարարության առողջ հիմնադրույթներից բխող ձգտումներ, որոնց կարողացանք հասնել: Ժողովրդավարության եւ ներքին կայունության գրավականներից մեկը համարել ենք ընտրովի մարմինների ցիկլայնության պահպանումը:

Համոզված եմ, որ անկախ նրանից, թե ինչպիսի ուժեր կգան իշխանության, այս նույն մոտեցումը կպահպանենք նաեւ հետագայում:

Հնարավոր առավելագույնը անելով Լեոնային Ղարաբաղի համար, առաջնորդվել ենք հարեւանների հետ խաղաղ ապրելու, վիճելի հարցերը միայն խաղաղ ճանապարհով կարգավորելու մեր ծրագրային սկզբունքով: Չենք զիջել անկախ պետականության ելությունից, բոլոր երկրների հետ պահպանել ենք հավասար գործընկերոջ մեր կեցվածքը:

Ունեցել ենք նաեւ սխալներ, կոպիտ սխալներ: Ինչպես արդեն ասացի, առաջիկայում կգա ճիշտն ու սխալը, արածն ու չարածը իմաստավորելու, եզրակացությունների գալու պահը:

Վերադառնամ նախորդ համագումարում ունեցած ելույթի հիմնական դրույթներից մեկին. «Քաղաքական ողջամտությունը չկորցնելու համար դադարներ են պետք», դադարներ են պետք՝ լինես իշխող, թե ընդդիմադիր, հաղթած, թե պարտված;

Տեւական գերլարումն ու մտասելեռումը կարող են առաջացնել անհաղթահարելի կոմպլեքսներ: Իսկ դրանք կրողների բախումից կարող է տուժել մի ամբողջ երկրի ու ժողովուրդը:

Ժողովուրդը փորձադաշտ չէ կուսակցությունների համար, որտեղ նրանք հոգան իրենց ինքնահաստատման խնդիրը: Կուսակցությունների քաղաքական ծրագրերն ու գաղափարներն են դաշտ հասարակության համար, որտեղ վերջինս պետք է ընտրություն կատարի եւ որոշի իր ապրելու ձեւը: Համեմատության մեջ է որոշվում

լավն ու լավագույնը: Հասարակությունը գուցե փորձել է ուզում մի այլ ապրելակերպ: Եթե այլ գաղափարներ ու սկզբունքներ կրող նոր իշխանությունները ծառացած խնդիրները կլուծեն ավելի արդյունավետ, փառք իրենց, եւ ՀՀԾ-ն համապատասխան հետեւություններ կանի՝ ձգտելով լինել ավելի լավը:

Կարծում եմ՝ այդ ամենը հուշում է միակ իրատեսական, տրամաբանական, ինչու չէ, նաեւ արժանապատիվ որոշումը, որին, հույս ունեմ, կհանգի համագումարը: Արտահերթ նախագահական ընտրություններում ՀՀԾ-ն չպետք է թեկնածու առաջադրի:

Եվ, այնուամենայնիվ, որպէս կարեւորագույն քաղաքական միջոցառում, ՀՀԾ-ն պետք է մասնակցի ընտրություններին: Մասնակցության ձեւը կարտահայտվի ընտրություններին մասնակցելու քաղաքացիական պարտականության կատարմամբ, հանձնաժողովներում մեր քվոտաների շրջանակներում ակտիվ եւ անկողմնակալ աշխատանքով:

Որպէս քաղաքական կազմակերպություն՝ ՀՀԾ-ն շարունակելու է իր քաղաքական գործունեությունը՝ մասնավորապէս իր խորհրդարանական խմբակցության միջոցով, իր կառույցներով, մամուլով:

Մենք ժամանակի դատին ենք հանձնել որպէս քաղաքական իշխանություն կրողների մեր կեցվածքը, այժմ էլ վիճակված է փորձել կառուցողական, քաղաքակիրթ ընդդիմության դերը: Հուսանք, որ երկուսն էլ կլինեն օրինակելի:

12. Վերջի սկիզբը

Ելույթ ԱԺ արտահերթ նիստում

Անցած մեկ տարին, թերեւս, ամենադժվարը ինձ համար է եղել: Համենայնդեպս, իմ կյանքում դա ամենադժվար տարին էր: Ոչ թե այն պատճառով, որ պաշտոնական մամուլի (պաշտոնական եմ համարում նաեւ այդ թեկնածուի կողմ կանգնած կուսակցական մամուլը) զանգվածային հալածանքի առարկա դարձա (92-95 թթ. մամուլն էլ իմ հանդեպ նույնքան դաժան է եղել), ոչ թե քրեական գործ հարուցելու ջանքի առկայությամբ (իրենք էլ գիտեն, որ դա դատական հեռանկար չունի), այլ

մարդկայնորեն ուզում էի հասկանալ ուրացողության մեխանիզմը: Այդ մտորումների, վերլուծությունների մեջ գնացի այնքան հեռու, այնքան էի ուզում մի իմաստ տեսնել նրանց վարքագծում, որ մի պահ ինձ թվաց, թե վճռականության այս ցույցով, գուցե, փորձում են իրավապահ մարմիններին մղել Համբարձում Գալստյանի եւ Յուզբաշյանի սպանությունների բացահայտմանը: Առավելեւս, որ այդ առաջին ամիսներին տասնյակներով, խմբերով ՆԳ նախկին աշխատակիցներ էին ձերբակալում, ոմանց շաբաթներով, ոմանց ամիսներով պահումբաց էին թողնում:

Բայց գլխավոր դատախազի սպանության առնչությամբ նույն մամուլի նույն ոգով հիստերիայի բռնկումից հասկացա, որ իմ լավատեսության ջանքը անցել է ողջամտության սահմանը: Խոռխոռունու սպանությունից հետո լրիվ սթափվեցի:

Ինձ համար դժվար էր, քանի որ դեռ մտածում էի, որ այդ մարդկանց հետ մենք ընդհանուր մի գործ ենք արել ընդհանուր հայրենիքի համար: Հեշտացավ, երբ հասկացա, որ այլեւս դրանց հետ ընդհանուր հայրենիք չունեմ:

Եվ հիմա հեշտ է անաչառ լինել: Ի՞նչ են ուզում սրանով եւ առհասարակ, ինչ են ուզում մեզնից:

Նախեւառաջ ուզում են ամրապնդել իշխանությունը եւ արանալ Հայաստանում: Ինչի համար նախ հարկավոր էր զավթել իշխանությունը: Ինչպես միշտ, անխափան գործեց շանտաժը: Նախագահին եւ պաշտպանության նխարարին սպառնացին, որ պատանդ կպահեն մեր զորակոչիկներին, եւ նախագահը հրաժարական տվեց: Հերթը հասաց Դեմիրճյանին՝ Դեմիրճյանը իրեն անհասկանալի ուժի առաջ իր տեղը զիջեց:

Ինչո՞ւ էր պետք իշխանությունը զավթել Հայաստանում: Պետք էր, որովհետեւ իրենք չեն հավատում Ղարաբաղի հարցի կարգավորմանը: Ավելին, իրենց հարկավոր չէր խաղաղ, կարգավորումը, որովհետեւ Ղարաբաղի քաղաքական էլիտան բնականաբար պիտի տեղ չունենար խաղաղ միջոցներով կարգավորված Ղարաբաղում: Եվ իրենց ձեռք չէր տալիս երկրորդական տեղերը Հայաստանում: Թող որ սա խմորված լինի ենթագիտակցական մակարդակում- դրանից խնդրի էությունը չի փոխվում:

Ուրեմն, վերցնել իշխանությունը եւ ամրապնդվել: Ամրապնդվել ըստ ամենայնի եւ՝ միջոցների մեջ խտրություն չդնելով: Բացարձակ անպատկառությամբ: Զուրկ ոչ միայն հասարակական, ոչ միայն բարոյական պարտավորությունից, այլեւ առանց

տարրական ամոթի զգացման: Որովհետեւ ամոթի ինչ զգացում պիտի ունենա մարդը, որ իր ապրած տեղում ոչ հարեւան ունի, ոչ տոհմ, ոչ շրջապատ ու փողոց, ում առաջ ամաչի:

Ամրապնդել, ամայացնել փորձելով եղածչեղած քաղաքական դաշտը, ամեն քայլով փորձելով նսեմացնել Հայաստանի գործիչների, կառույցների դերն այս պատերազմում, այդ ճանապարհին չխորշելով անգամ նոր ուսումնասիրության առարկա դարձնել (ակնարկելով, որ վերաքննության առարկա կարող է դառնալ) արդեն գոյություն չունեցող երկրի դատախազության կողմից հարուցված քրեական գործի հատորները՝ «Ղարաբաղ» կոմիտեի եւ համախոհների դեմ, այսպես անվառոտներով մտնելով մեր համաժողովրդական անկախության ու ազատագրական շարժման 88 թ. նվիրական շեմը, շարժումը, որը ոչ կուսակցություն էր, ոչ իշխանություն, ոչ քաղաքական գործիչներ, այլ մեր ժողովրդի ոգու վսեմագույն պոռթկումներից մեկը: Այլ բան է՝ ինչպես կարողացանք մենք՝ նվաստներս, վարձահատույց լինել այդ ժողովրդին:

Ամրապնդվել՝ կեղեքելով ու հարստահարելով աշխատող եւ աշխատատեղ ստեղծող մարդկանց, ստիպելով հանել վերջին կոպեկը շրջանառությունից, այսպիսով բացառելով ոչ միայն արտադրություն եւ աճ, այլեւ կանգնեցնելով վերարտադրությունն անգամ: Այդպես չի վարվում նվաճողն անգամ, որը խոհեմորեն տեղ է թողնում բանակը կերակրելուն: Այդպես վարվում է երկրով անցնող ասպատակը:

Ամրապնդվել՝ կադրերով՝ դատարկելով Ղարաբաղը վերջին կարող ուժերից: Եվ այս ընթացքը կասեցնել չի լինի: Այս ընթացքը վերջի սկիզբն է, որովհետեւ երկիրը պահում են ոչ թե բանակով, այլ երկրում ապրելով:

Ամրապնդվելով՝ կլոր տարին դատախազության եւ անվտանգության ու ոստիկանության մարմիններ քարշ տալով մեր երեխաներին, հարեւաններին, ընկերներին, ազգականներին, բոլորին, ումից կարող են գույք ու փող խլել:

Ամրապնդվել՝ չբավարարվելով եկամտաբեր ճյուղերի վերահսկողությամբ, այլ ձգտելով սեփականացնել ինչ հնարավոր է:

Ամրապնդվել՝ կատարելով հանցագործ ընկերական շրջապատի պատվերը՝ հաշվեհարդար տեսնել իրավապահ մարմինների այն ստորաբաժանումների դեկավարների նկատմամբ, ովքեր իրենց պարտքը իրենց երկրի հանդեպ կատարել են

գերազանցապես հստակ, այն կառույցիններից, ովքեր կանգնած են եղել դարաբաղյան պատերազմի թիկունքին:

Միաժամանակ այսպես են հատուցում ընտրապայքարի համար հանցագործներից վերցրած 8-10 միլիոն պարտքը: Միաժամանակ հագուրդ են տալիս հանցաշխարհի վրեժ լուծելու հասկանալի ծախսովին: Բայց վրեժխնդրությունը միայն այն ժամանակ է իրագործվում, երբ պետությունը թիկունքից է խփում իր իրավապահ կառույցներին ու հասարակությանը: Եվ հանցավոր աշխարհի ու պետության հավերժական դիմակայության սահմանն է լրոգվում, երբ քաղաքական խաղը ոչ միայն դուրս է գալիս կանոններից, այլև բացառում է պատիվը, զինակցության զգացումը, ուրացվում է միասին կերած հացը: Սա միայն ընկերության ու տղամարդկության հարց չէ, այլև պետական ու ազգային անվտանգության, որովհետեւ պատմության մեջ, համենայն դեպս, ինձ հայտնի չէ զինակցի դավաճանություն, որ չավարտվի հայրենիքի դավաճանությամբ:

Եվ այսքանից հետո խոսել օրենքի անունի՞ց: Ովքե՞ր են խոսում օրենքի անունից: Մոնթեի եւ Արթուր Մկրտչյանի սպանություններից հետո, մեր նորակոչիկ երեխաների խոշտանգումներից եւ խաղաղ ժամանակ գնդակահարություններից հետո ինչպիսի անխոցելի լկտիություն պետք է ունենալ Հայաստանում դատավորի դեր ստանձնելու, օրենքի անունից խոսելու համար:

Այսպես գործելով, այսպես պառակտելով Հայաստանը քաղաքականապես, տնտեսապես, բարոյապես, ժողովրդին խոշտանգելով սոցիալապես, այսպես սեպ խրելով հայության երկու հատվածների միջեւ, այսպես՝ քաղաքականությունը փոխարինելով տուրիստական ընդունելություններով, իսկ ազգային երկխոսությունը՝ աճյունների վերահուղարկավորումներով, այսպես չեն գնում ոչ դեպի խաղաղություն, ոչ դեպի պատերազմ: Այսպես գնում են դեպի ոչինչ:

Այս արտաքին քաղաքականությամբ՝ մեծ տերությունների եւ հարեւանների դեմ միաժամանակ առճակատումով, հայդուկային այս դիվանագիտությամբ երկրիը չեն կարող չտանել երեք ճակատով պատերազմի: Այդպիսի մի պատերազմի հետեւանքները մենք տեսել ենք 80 տարի առաջ, երբ Հայաստանը վերջնական կործանումից փրկեց, փաստորեն 11-րդ բանակը: Բայց այս անգամ չի լինելու 11րդ բանակ, որովհետեւ դարավերջին չկա դարասկզբի այդ իդեան, որ բանակներ էր

շարժում Արեւելք, Արեւմուտք եւ Հարավ: Համենայնդեպս, Մոսկվայում չկա: Նաեւ այն պատճառով, որ իմպերիաները չեն վերականգնվում: Եվ հազիվ թէ հայ ժողովրդի պատճառով այդպիսի մի բացառություն լինի:

Այս ներքին քաղաքականությամբ՝ ձերբակալելով ներքին գորքերի նախկին ղեկավարին, այն ներքին գորքերի, որ ոչ միայն պահպանել է պատերազմող երկրի անդորրը, այլեւ մասնակցել պատերազմին ու զոհեր տվել, գործ հարուցելով ՆԳ նախարարի դեմ, այն նախարարության ղեկավարի, որը պատերազմի ու վերականգնման տարիներին նրանց ղեկավարած տարածքի համար արել է տասնապատիկը, քան կարող էր անել մի նախարարություն, այն կառույցի, որը ամեն ինչից բացի պատերազմի տարիներին երբեմն երկու օրվա հացի պաշար ունեցող երկրի հացի շարասյուների անվտանգությունն էր ապահովում Մեւ ծովի նավահանգիստներից մինչեւ Հայաստան, այսպես ուրանալով անգամ 93-94 թվականների ձմռանը Լաչինչի միջանցքը գրեթե միայնակ բաց պահած ոստիկանական գումարտակի զոհվածների հիշատակը, -այսպես, այս գնով ամրապնդվելու ճանապարհը բնականաբար տանելու է կործանման ընդհանուր հայրենիքի այն գիտակցության, որ մենք ունեինք 1994 թվականին:

Ինչու եմ այսօր եւ այս առիթով այս ամենը ասում, որովհետեւ այս օրինակի լույսի տակ, կարծում եմ, հեշտ էր ցույց տալ, ապացուցել, որ սրանք այնպիսի անպատկառությամբ են օժտված, որ ժողովրդին ու բանակին պարտության տանելուց հետո էլ փորձելու են մնալ իշխանության գլխին եւ քանի որ ոչ ոք դա չի հանդուրժելու, երկրիը ներքաշելու են այս անգամ քաղաքացիական պատերազմի մեջ:

Նաեւ ելույթս չէր կարող չստացվել քաղաքական, որովհետեւ այն, ինչ այսօր ներկայացնում են ձեզ, դրա մեջ ոչինչ չկա, բացի կալանավորների խոշտանգումներից ու քաղաքականությունից:

Ճիշտ է՝ ուրացողի քաղաքականությունից:

13. Նրանք փակուղի են գտել

Նամակ Վազգեն Սարգսյանին

Վազգեն, վրա հասավ այն պահը, որի մասին գրել եմ գարնանը... Հիշեցնում եմ, քաջ իմանալով, որ այդ բանը տհաճություն է պատճառում: Բայց հիշեցնում եմ, որ զարգացման իմ պատկերացումը այս անգամ լուրջ ընդունես:

Դու երկու ամիս էլ չունես: Քաղաքական այս պոտենցիալով, կազմակերպական խախտությամբ (չորս ամիսն էլ չի պնդացնի) պլյուս Դեմիրճյանը և գուցե 1-2 փոքրիկ բան՝ պառլամենտական ընտրությունները չես կրում: Համենայն դեպս այնպես չես կրում, որ քեզ հետ լուրջ հաշվի նստեն:

Ռոբերտը (կամ չգիտեմ՝ ով-ովքեր) գտել են Վազգեն Սարգսյանին չեզոքացնելու միակ տարբերակը: Ես վստահ եմ այդ պլանը եղել է գարնանից: Նրա կողքը նայիր՝ Վահան Հովհաննիսյան, Արամ Սարգսյան, Ալիկ Հարությունյան, Դավիթ Վարդանյան. բոլորը Մանուկյանի վաղեմի ընկերներն ու դաշնակիցներն են:

Ամիսներ շարունակ Հայաստանի հասարակական-քաղաքական մթնոլորտում ներշնչում են, որ քո գոյությունը «կասեցնում է Հայաստանի զարգացումը»: Ուշադրություն դարձրու ձևակերպման չարագուշակ անմեղությանը...

Պարզունակ կլինի, եթե այս ամենը բացատրեմ գործընկերներիդ նենգությամբ:

Նրանք փակուղի են մտել: Ո՛չ դուրս կարող են գնալ, ո՛չ ետ գնալ: Նրանք դատապարտված են Հայաստանում ունենալ բացարձակ իշխանություն, որի համար հարկ կլինի մանրացնել, փոշիացնել, ապա և ամայացնել Հայաստանի քաղաքական դաշտը, ինչպես արեցին Ղարաբաղում: Այս ճանապարհին պիտի դաշնակիցներ փոփոխեն, շարքից հանեն նշանակալի որևէ մեկին...

Ղարաբաղը ամայացնելիս դաշնակից (Քոչարյանը-խմբ.) ուներ Հայաստանը, Հայաստանի դեպքում կգտնեն այլ երկիր: Հայաստանն էլ այլ երկիր է: Անձանց շարքից հանելուն դաշնակից գտան քեզ, քեզ արանքից կհանեն Վազգեն Մանուկյանի միջոցով, Մանուկյանի ժամանակ կմտածեն... Վազգենը ոչ մեկից խելացի չէ:

Հայաստանը նրանց ատում է: Այդ ատելության համար (քոչարյանենք-խմբ.) վրեժխնդիր են լինելու երևելի անհատներից: Այնպես որ, միայն քեզանով գործը չի ավարտվելու: Մի մասին շարքից հանում են, որ իրենց դիմադրում են, մյուս մասին կհանեն, որ դեռ կան, երրորդներին՝ որ կարող են լինել: Դու ուշադիր լսիր կոված ընկերներիդ, նրանք քիչ են մնացել, բայց լավ գիտես դրանց հայատյաց բնույթը:

Հայը հային այդպես չի ատի - կմտածես դու: Իսկ ես կասեմ, որ այո, նրանք հայ են: Ուրեմն մենք հայ չենք: Որովհետև հայը հային այդպես ատել չի կարող:

Առաջարկս.

Ընտրություններից առաջ, օրենքը երկրորդ ընթերցմամբ ընդունելուց առաջ, փոխիր Ազգային ժողովի նախագահին:

Քեզ կարող են մի ամսվա ընթացքում փաստի առաջ կանգնեցնել՝ պառլամենտը ցրելով: Տրամաբանական առիթ կգտնեն: Ասենք՝ պառլամենտը չի քվեարկի ինձ պատասխանատվության կանչելու առաջարկին, և քո ըմբոստության փորձը կմատուցեն հանցագործներին պաշտպանելու փորձ: Այստեղ կրվում ես: Մինչ կմտածես՝ ինչ անել Վ.Մանուկյանին կնշանակեն վարչապետի պաշտոնակատար և հեռուստատեսությունն ու մամուլը կդնեն ԱԺՄ-ի, Դաշնակցության, մյուսների տրամադրության տակ: Եվ այդ հիստերիային հաջորդող ընտրական կամպանիան տանուլ է տրված քո և Դեմիրճյանի համար: Վազգեն Մանուկյանի դեմը առնելը կարող է քեզ բավարար թվալ: Բայց ուշադիր եղիր այն հանգամանքին, որ Մանուկյանի հարցը այս անգամ գուցե կեղծ է, իրականում կանցկացնեն 6 ամսից, իսկ դու հիմա քեզ հաղթած զգալով՝ զգոնությունդ կկորցնես և կհամաձայնես այլ, մուխանաթ ժամանակավոր տարբերակի: Այնինչ առավել մուխանաթը գուցե Դարբինյանի մնալն է նախընտրական շրջանում, ինչը պնդողը ակամա դու ես լինելու:

Մի մտածիր, որ Ղարաբաղի անորոշ վիճակը քո վրա է մնալու: Մեկ է՝ քո վրա է մնալու: Կամ քո վրա են գցելու: Եթե չես ուզում մնա քո վրա, Լևոնի նման պիտի վճռական հեռանաս: Եթե պատասխանատվությունն արդեն վերցրել ես, պիտի մի քանի քայլ անես և ցիկլ փակես:

Հայտ ներկայացնելով՝ վտանգի տակ ես դրել քո զինակիցներին և շրջապատը, քո կործանումը բոլորի կործանումն է, Հայաստանին տարիներ սպասող տեռորով...

Զանգիր խոսենք:

Քանի՞ մարդ է մնացել քեզ պաշտպանող:

ՎԱՆՈ

P.S.

Եղած խաղի կանոններով յոթ ամիս դու կրվում ես: Փոխիր խաղի կանոնները: Այսօր դեռ քո ըմբոստությունը չի դիտվում երկրորդ, կողիտվի առաջին՝ ընդվզման եզրափակիչ քայլ:

Արա, քանի դեռ Դեմիրճյանի գլուխը չեն կերել:

1998 թ., նոյեմբեր